

SOLMAZ QAŞQAY

MANNA DÖVLƏTİ

AZƏRBAYCAN DÖVLƏT NƏŞRİYYATI
Bakı – 1993

Elmi redaktoru:
Azərbaycan Respublika EA-nın müxbir üzvü
İqrar Əliyev
Redaktoru **Elmira Məmmədyarova**
Rəssamı **Taleh Məlikov**

Qaşqay S.

Q 29 Manna dövləti. B.: Azərənəşr, 1993, 107 səh.

Təqdim edilən monoqrafiya eramızdan əvvəl 1-ci minilliyin əvvəllərində Azərbaycan ərazisində yaranmış ən qədim dövlətlərdən olan Mannanın siyasi və iqtisadi tarixinə həsr olunmuşdur. Əsərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində qazıntılar zamanı aşkar edilmiş mixi yazılarından istifadə edilmişdir. Kitabda dövlət quruculuğu və etnik problemlərə, təsərrüfatın müxtəlif sahələrinə xüsusi yer verilmişdir. Manna dövlətində yüksək mədəniyyət və inkişaf etmiş iqtisadiyyat olmuşdur.

P 0503020007-74
M – 651307 - 93

BBK 9/C42/

5 - 552 - 01 89 - 2

© Azərənəşr, 1993

GİRİŞ

Cənubi Azərbaycan ərazisində yazılı mənbələrdə qeyd edilən ilk iri dövlət qurumu Manna dövlətidir. Manna dövlətinin təşəkkülündə və onun möhkəmləndirilməsində iştirak etmiş bu ərazidəki müxtəlif tayfa birliklərinin tarixi, eləcə də e. ə. I minilliyin birinci yarısında Yaxın Şərqi ən güclü dövlətlərindən birinə çevrilən Manna dövlətinin özünün tarixi böyük maraq kəsb edir.

Qədim Şərqi həsr edilmiş elmi ədəbiyyatda e. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölünə bitişik ərazilərdə yaşayan əhalinin siyasi, xüsusilə də iqtisadi tarixi çox zəif işıqlandırılmışdır. Bununla belə qonşu ərazilərdə mövcud olmuş Aşşur və Urartu kimi dövlətlər barədə biz əhəmiyyətli dərəcədə daha dolğun tarixə maliklik.

E. ə. I minilliyin əvvəllərində qonşularla müntəzəm qarşılıqlı əlaqələri barədə məlumat verən yazılı mənbələr olsa da Urmiyanı hövzə əyalətləri tədqiqat mərkəzindən kənar qalmışdır. Xırda tayfa birliklərinin, eləcə də ayrı-ayrı şəhər-dövlətlərin konsolidasiyasında Manna çox mühüm rol oynamışdır. O, dəfələrlə Aşşur və Urartu arasında gedən ərazi çəkişmələrindən öz xeyrinə istifadə etmişdi. Aşşur dövlətinin zəifləməsindən və darmadağın edilməsindən sonra Manna e.ə. I minilliyin ortalarından Ön Asiyanın ən qüdrətli dövlətinə çevrilən Midiyaya tabe edildi. Lakin Midiyaya tabe olsa da Manna iqtisadi və mədəni cəhətdən Midiya dövlətinin ən inkişaf etmiş hissəsi kimi qalmaqda idi.

Bu ərazinin zəif öyrənilməsinin əsas səbəbi burada ardıcıl arxeoloji qazıntıların aparılmaması idi. Arxeoloji materialların hamısı təsadüfən tapılmış dəfinələrdən və ya ayrı-ayrı əşyalardan ibarət idi. Bu boşluq Cənubi Azərbaycanda Urmiyanı əyalətlərdə aparılan geniş miqyaslı arxeoloji tədqiqatlar sayəsində dolduruldu. Urmiya gölünün cənub sahilində yerləşən Həsənlu yaşayış yerində, yaxınlıqdakı Dinhatəpə və Göytəpə, şimali-qərb sahilində yerləşən Həftəvantəpə, habelə Səfidrud çayı vadisində tapılmış nekropollarında və başqa obyektlərdə aparılmış qazıntılar zəngin və müxtəlif çeşidli material vermişdir. Naxçıvan zonasında aşkar olunmuş abidələrdən də külli miqdarda oxşar materiallar əldə edilmişdir.

Bu materiallar sinfi təbəqələşmənin dərinləşdiyini, əmək məhsuldarlığının yüksək səviyyəsini, inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalının mövcudluğunu və s. göstərir.

Maddi mədəniyyət dəlilləri bizə Aşşur və Urartu yazılı mənbələrindəki məlumatları daha geniş və hərtərəfli dərk etməyə imkan verir.

Əsərdə imkan daxilində e. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiyanı hövzədə yaşamış əhalinin həyat və məişət mənzərəsini daha aydın təsvir etmək üçün yazılı mənbələri və maddi mədəniyyət məlumatlarını tutuşdurmağa çalışırıq.

Yeni qazıntılar və materialların sonrakı tədqiqi, kölgədə qalmış sualları işıqlandırmağa, irəli sürülmüş məsələləri tamamlamağa və ya onlara bir qədər ayrı nöqtəyi-nəzərdən baxmağa imkan verəcəkdir.

I FƏSİL

MƏNBƏ VƏ ƏDƏBİYYATIN İCMALI

Azərbaycan ərazisi coğrafi mövqeyinə görə əsrlər boyunca həm qonşu dövlətlərin, həm də heç şübhəsiz, bir qismi sonradan məskunlaşaraq yerli əhali ilə qaynayıb-qarısan, yeni mədəniyyət gətirən, çox vaxt da burada mövcud olmuş mədəniyyətin varislərinə çevrilən bir çox köçəri tayfa qruplarının mütəmadi təsiri və hücumlarına məruz qalmışdır.

Cənubi Azərbaycanın müasir sərhədləri e. ə. II minilliyin sonlarından, xüsusilə də e. ə. I minillikdə Aşşur və Urartu hökmdarlarının hərbi yürüşlərindən bəhs edən kitabələrdə adı çəkilən qədim «ölkələri» əhatə edirdi. Urmiya gölü ətrafında, eləcə də ondan cənuba və şərqə doğru yerləşən Zamua, Gilzan, Allabria, Messi, Manna, Parsua, Uişdiş, Gizilbunda, Andia, Zikertu, Sanqibutu, Puluadi kimi bu kiçik və hələlik yaxşı öyrənilməmiş «ölkələr» Qədim Şərqi Aşşur və Urartu kimi güdrətli dövlətlərinin müntəzəm hücum hədəfinə çevrilmişdilər. E. ə. IX əsrin ortalarından bu ölkələr arasında Manna fərqlənməyə başladı və e. ə. VIII əsrin əvvəlinə doğru iri dövlət qurumuna çevrildi. O, tədricən qonşu vilayətləri tutaraq öz sərhədlərini genişləndirdi və Aşşur hökmdarlarına qarşı kəskin müqavimət göstərdi, sonra isə Urartu ilə mübarizə apardı.

Manna hökmdarının Aşşur hökmdarı II Sarqonun şərafinə bəlkə də yazılı stela qoyması barədə məlumat olsa da təəssüf ki, Manna hökmdarlarının öz yazılı məlumatları bizə gəlib çatmamışdır. Göstərilən ərazidə baş vermiş etnik dəyişikliklər, müxtəlif dövlət qurumlarının təşəkkülü və süqutu, onların siyasi durumu, həmin dövrdə əmək məhsuldarlığının səviyyəsi və s. haqqında bütün məlumatlar, əsasən, Mannadan kənar tapılmış Aşşur və Urartu mənbələrindən, habelə işğalçılıq yürüşləri zamanı ayrı-ayrı qala-şəhərlər dağıdıldıqdan sonra tədqiq edilən ərazidə yadigar qalmış bir neçə qayaüstü kitabədən əxz edilir. Bu ərazidə yaşamış tayfaların maddi mədəniyyəti barədə ancaq son zamanlar, Urmiya hövzəsinin müxtəlif rayonlarında ardıcıl aparılan arxeoloji qazıntılar sayəsində nisbətən geniş məlumat əldə edildi.

Mixi yazılı mənbələrin məlumatları həmişə, adətən çox yığcam olur; onlarda ancaq öz məğlubiyət və uğursuzluqlarından heç vaxt söhbət açmayan ayrı-ayrı yadelli hökmdarların zəfər yürüşləri ilə bağlı məlumatlar verilir.

Aşşur mixi yazılı materiallar bir çox tədqiqatçılar tərəfindən nəşr və tədqiq edilmişdir.

Aşşur hökmdarı II Sarqonun (e. ə. 722-705-ci illər) e. ə. 714-cü ildə Urartuya hərbi səfəri barədə allah Aşşura verdiyi hesabatda Manna dövlətində baş vermiş hadisələr haqqında nisbətən ətraflı məlumat vardır. Kitabə F. Tyuro-Danjen tərəfindən nəşr edilmişdir. (F. Thureau-Dangin. Une relation de I huitieme campagne de Sargon Paris, 1912).

Urartu tarixinə dair kitabələrin rus dilinə tərcüməsi və digər materiallarla birlikdə hərtərəfli şərhlər İ. M. Dyakonovun «Ассиро-вавилонский источники по истории Урарту» (bundan sonra AVIU) əsərində verilmişdir. Müxtəlif vaxtlarda aşşurşunaslar tərəfindən ayrı-ayrı Aşşur hökmdarlarının qayaüstü kitabələri və məktubları nəşr edilmişdir.

Aşşur hökmdarlarının o dövrə aid bütün məlum kitabələrinin toplu nəşrini D. D. Lyükenbil həyata keçirmişdir (D. D. Luckenbill. Ancient Records of Assyria and Babylonia, I-II Chicago, 1926—1927; bundan sonra ARAB). Manna və onunla qonşu ölkələr haqqında dərc edilmiş aşağıdakı mətnlər əlavə məlumatlar verir. A. Heydelin «A New Hexagonal Prism of Esarhaddon» («Sumer», XII, 1956) nəşrində «Manna əhalisinin, bu qiyamçı qutilərin pərən-pərən salınması» haqqında məlumat verilir, kimmlər və başda İşpakay olmaqla Manna ilə ittifaqa girən (sonralar döyüş zamanı öldürüldü) skiflər xatırlanır. Q. Q. Kameronun «The Annals of Salmaneser III, King of Assyria» («Sumer», VI, 1950) nəşrində isə Daxili Zamuaya hərbi yürüş və adı indi, Həsənludan tapılmış daş qab üzərindəki kitabədən məlum olan İda torpaqlarındakı şəhərlərin işğalından bəhs olunur. N. V. F. Saqs Zamua və mannalıların adı çəkilən Nimrudan tapılmış məktubları çap etdirmişdir (The Nimrud Letters. «Iraq», XX, 2, 1958).

Aşşur hökmdarları III Tiqlatpalasarin (e. ə. 744-727-ci illər) və Sarqonun (e. ə. 722-705-ci illər) yeni kitabələri L. Levin (L. D. Levine. Two Neo-Assyrian Stelae from Iran. «Royal Ontario Museum». 23, 1972) tərəfindən nəşr olunmuşdur. Birincinin kitabəsində Manna hakimi İranzunun və II Sarqonun kitabələrindən bizə tanış olan Elippi hakimi Taltanın adı çəkilir, onların Namri, Sanqibutu ölkələrinin və bütün dağlıq ölkələrin hakimləri üzərinə qoyulmuş xərac, habelə bütün bu torpaqlarda öz stelalarının qoyulduğu barədə məlumat verilir.

Aşşur mənbələrinin xəbərlərini Urartu hökmdarlarının məlumatları tamamlayır. Urartu mətnləri müxtəlif alimlər tərəfindən ayrı-ayrı dövrlərdə aşkar və nəşr edilmişdir. Onlar ümumiləşdirilmiş şəkildə F. V. Köniq tərəfindən çap olunmuşdur (F. W. Konig. Handbuch der chaldischen Inschriften, I—II, Graz, 1955-1957).

Urartu kitabələrinin hamısının tam toplusunu rus dilinə tərcümə, izahlar və bibliografiya ilə birlikdə Q. A. Melikişvili «Урартские клинообразные надписи» (M., 1960) əsərində çap etdirmişdir. Q. A. Melikişvili sonralar tapılmış kitabələri «Вестник Древней Истории» jurnalında (1971-ci il № 3—4); nəşr etdirmişdir. Cənubi Azərbaycan ərazisində tapılmış kitabələr lokalizə üçün mühüm əhəmiyyətlə malikdir. Urartu hökmdarı Minuanın (e. ə. 810-780-ci illər) Urmiya

gölünün cənubi-şərq sahilində yerləşən Daştəpə qayasındaki kitabəsində Meişta şəhərinin işğalı və Manna ölkəsinə hərbi yürüş barədə məlumat verilir. Urmiya gölündən cənubda, Uşnu vadisindəki Qalatgah xarabalığında Minua və İşpuininin (e. ə. 810-805-ci illər) birgə hökmdarlıqları dövrünə aid kitabəsi bizə gəlib çatmışdır.¹ Savalan dağının cənub ətəyində, Sarabdan şimali-şərqdə, Təbrizdən Ərdəbilə gedən yolda tapılmış iki kitabə B. S. Varren tərəfindən nəşr edilmişdir (Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan. JCS, XIX, 2, 1965). Biri 16, digəri isə 12 sətirdən ibarət olan hər iki kitabə Rusanın oğlu Argıştiyə (e. ə. 714- 685-ci illər) məxsusdur. Digər bir qayaüstü Urartu kitabəsi Cənubi Azərbaycanın şimal hissəsində, Vərzəqan inzibati mərkəzi yaxınlığında yerləşən Sekendel yaşayış məskənindən tapılmış və Təbriz universitetinin professoru M. C. Məşkur tərəfindən nəşr edilmişdir. Kitabə Q. A. Melikişvili tərəfindən oxunmuş və çap olunmuşdur (VDİ, 1960, № 3; 1971, № 3). Kitabələr əsasında hələ II Sardurinin (e. ə. 760-730-cu illər) salnaməsindən məlum olan Puluadi ölkəsinə və onun Q. A. Melikişviliyə görə kitabələrin tapıldığı yerin yaxınlığında yerləşən Libliuni «hökmdar şəhəri»ni lokalizə etmək mümkündür.

Mixi yazılı mənbələrdən bizə hələlik Cənubi Azərbaycan ərazisində məlum olan ən qədim şimal «ölkə» Puluadidir. O, əvvəllər düşünüldüyü kimi Aşşur və Urartu işğalçılarınin gedib çatmadıqları ərazidə yerləşirdi.

Urartu mənbələrindəki coğrafi adları lokalizə edən materiallar I. M. Diakonoff and S. M. Kashkai. Repertoire Geographique des Textes Cuneiformes, band 9, Wiesbaden 1981 əsərində toplanmışdır.

Salnamələrdə və öz dövlətlərinin sərəhədlərində, bəzən işğal edilmiş ölkələrdəki qayalarda, çox zaman da yaşayış məntəqələrinin və ya yenidən bərpa edilmiş qala və şəhərlərin yaxınlığında qoyulmuş və Urartu hökmdarlarının qələbələrindən bəhs edən kitabələrdəki toponimlər və hidronimlər yerli əhalinin dilcə qohumluğu, onun sosial şəraiti və əhalinin sıxlığı barədə mühakimə yürütməyə imkan verir.

İstər hökmdarların zəfər kitabələrində, istəsə də onların öz təbəçiliklərində olanlarla məktublaşmalarından ibarət olan Aşşur və eləcə də Urartu kitabələri qismən də olsa göstərilən əyalətlərin tarixini işıqlandırır. Bu kitabələr çox birtərəfli olsa da müəyyən dərəcədə Urmiyanı hövzədəki dövlətlərin inkişafı və qüvvətlənməsi məqamlarına nəzər yetirməyə imkan verir. Onlar qədim dövlətlərin qismən də olsa siyasi tarixini bərpa etməyə, təsərrüfatın aparıcı sahəsini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. Mixi yazılı mətnlər bu ərazi əhalisinin dil mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək üçün sistematik material (etnik, toponimik, antropoloji) verən yeganə mənbələrdir.

¹ O. W. Muscarella. Qalatgah: An Urartian Site in Northwestern Iran. Expedition, 1971, 13, 3-4, p. 47.

Tədqiq etdiyimiz ərazi barədə yazılı mənbələrin natamam məlumatlarını müəyyən dərəcədə arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş maddi mədəniyyət abidələrinin məlumatları tamamlayır.

Cənubi Azərbaycan ərazisində arxeoloji qazıntılar son vaxtlaradək çox məhdud miqyasda aparılırdı.

Tapıntıları əsasən tunc dövrünə və dəmir dövrünün başlanğıcına aid olan Astara çayı boyunca İran Talışına H. Mörqanın² ekspedisiyasından sonra, 1940 ildə E. F. Şmidt qədim yaşayış məskənləri qalıqlarının təyyarədən foto-şəkillərini çəkmişdir.³

1936-cı ildə A. Steyn⁴ Cənubi Azərbaycanın Cənub əyalətlərində arxeoloji kəşfiyyat işi, sonralar 1940-cı ildə isə İran arxeoloji idarəsi burada bir sıra qazıntılar aparmışdır; lakin bu qazıntılar elə bir əhəmiyyətli nəticələr vermədi.

Əgər, bilavasitə mənallılara və onların qonşularına aid əsaslı arxeoloji qazıntılar olmasa idi, təbiidir ki, onların cəmiyyətinin iqtisadi və mədəni xüsusiyyətlərini də işıqlandırmaq mümkün olmazdı. Bu boşluğu məhz Manna ərazisində — Urmiya gölünün ətrafındakı müxtəlif məntəqələrdə aparılmış arxeoloji qazıntıların nəticələri xeyli dərəcədə tamamlayır. Buradan əldə edilmiş materiallar cəmiyyətin inkişafını, onun iqtisadi və mənəvi həyatındakı dəyişiklikləri izləmək üçün çoxlu yeni faktlar vermişdir.

Gölün qərb sahilində yerləşən Göytəpədə T. Berton Braunun rəhbərliylə Britaniya arxeoloji cəmiyyəti tərəfindən təşkil edilmiş ekspedisiya qazıntı işləri aparmışdır.⁵ Təpənin heç də bütün təbəqələri tam açılmamışdır. Burada bir neçə surf qızılmış və e. ə. III minillikdən başlayaraq İslam dövrünədək uzun bir dövrü əhatə edən səkkiz ardıcıl təbəqə aşkar olunmuşdur. E. ə. II minilliyin sonlarına aid edilən «V» dövrünə aid «K» qəbrindən həmin dövr üçün səciyyəvi olan material əldə edilmişdir. Boz-qara və qırmızı keramika məmulatı ilə təmsil olunan «A» təbəqəsi e. ə. I minilliyin əvvəlinə aiddir. Qabların qulpları qabarıq heyvan fiqurcuqları formasındadır.

Göytəpə keramikası Həsənlü V və IV dövrləri ilə xeyli ümumi cizgilərə malikdir. Burada bir çox keramika formaları Həsənluda olduğu kimi özündən

² H. de Morgan. Recherches au Talyche Persan. Paris, 1901

³ E. F. Schmidt. Flights over Ancient Cities of Iran. Chicago, 1910.

⁴ A. Stein. An Archaeological Tour in the Ancient Persia. "Iraq", III, 1936.

⁵ Bəzi tədqiqatçılar Gilzan əyalətini bu ərazidə lokalizə edirlər. Bax: İ. M. Dyakonov. AVİU, № 28, 15-cı qeyd; И. Алиев. История Миндии. Баку. 1960, səh. 40; S. T. Yeremyan Ermənistan SSR-in Atlasında /1961/ Urmiya gölünün qərb sahilində Şatiraraqan əyalətini, Gilzanı içə Van gölünün cənubunda yerləşdirir; E. A. Грантовски. «Ранняя история иранских племен Передней Азии» /М., 1970, səh.123/ əsərində Gilzanı «Böyük Zabın yuxarı axarında və ola bilsin ki, ondan qərbdə» yerləşdirir. Biz Gilzan ölkəsinin Urmiya gölünün qərb sahilində lokalizəsinin tərəfdarıyıq; belə ki, onun adı mətnlərdə demək olar ki, həmişə Zamua və Manna ilə birlikdə çəkilir.

əvvəlki dövrlərlə müqayisədə dəyişir. Bu dövrə məxsus olan qabların əyri dimdik formalı lüləyi uzunvarı üfqi formaya çevrilir.

Buradan metal əşyalardan ancaq dəmir qılınc dəstəyinin bir hissəsi tapılmışdır.

Boz daşdan yonulmuş, böyürlərində ieroqlif işarələri olan heyvan fiqurları Göytəpə üçün səciyyəvidir. T. Berton Braun Göytəpə tapıntılarını Qafqaz və Aralıq dənizi materialları ilə müqayisə edir.⁶

Təbrizdən cənubi-şərqdə yerləşən Yanıqtəpədə⁷ arxeoloji qazıntılar aparılır. Lakin bu qazıntılar hələlik çox az material vermişdir. E. ə. I minilliyin əvvəllərinə aid olan tapıntılar Həsənluda «Grey Ware Phase» («boz gil məmulatları dövrü») dövrünə uyğun gələn boz gil məmulatlarının üstünlük təşkil etdiyini göstərir.

Tehran universitetinin professoru Ə. O. Negahbanın Qızılüzən (Səfidrud) çayının aşağı vadisində yerləşən Mərlik təpəsində apardığı qazıntılar zəngin və çeşidli materiallar verməkdədir. Buradan qəbirlərdəki zəngin dəfn avadanlığına görə Ə. O. Negahbanın hökmdar nəslinə və əyanlara məxsus etdiyi qədim qəbiristan aşkar edilmişdir.

Ölülər, sağlıqlarında istifadə etdikləri hər şeylə - içərisinə yemək və su qoyulmuş adi mətbəx avadanlığından tutmuş gözəl ayin qabları və bəzək şeylərinədək, ovçular və döyüşçülər isə hətta silahla təchiz olunmuşlar. Bundan əlavə, Mərlik qəbiristanının bir xüsusiyyəti də atların hər cür əsləhə ilə birlikdə, ayrıca basdırılmasıdır. Görünür, at Mərlikin qədim sakinlərinin həyatında mühüm rol oynamışdır. Mərlikdən aşkar edilən zərgərlik və keramika məmulatı o dövr sənətkarlarının zövq və məharətləri, yüksək sənətkarlıq texnikası haqqında çox şey deyir.

Çoxlu zərif və zəhmət tələb edən bədii işləri özü ilə basdırmağa razı olan bu yerli əyanların lazıminca varlı olduqlarını qeyd etməliyik.

Ə. O. Negahban bu qəbirləri e. ə. IX əsrə aid edir; lakin, belə hesab edir ki, onlardan tapılan bəzi əşyalar daha əvvəllər hazırlanmışdır. Mərlik tapıntıları Mitanni və Urartu incəsənəti, həmçinin Talış, Şimali-Qərbi İran, Gilan və Mazandaran əyaləti materialları ilə oxşarlıq aşkara çıxardır. Məhz buna görə də Ə. O. Negahban güman edir ki, bu əyalətlərə ola bilsin ki, siyasi və iqtisadi cəhətdən Mitanni dövlətinin⁸ tənəzzülü və Midiya dövlətinin⁹ təşəkkülü ərəfəsində yaranmış

⁶ T. Burton-Brown. Excavations in Azarbaijan, 1948, London, 1951.

⁷ Bu ərazidə Mannaya tabe olan nə başında Manna canişinləri dayanan Subi, Bari və Uişdiş ölkələrini yerləşirdi /AVİU, № 42, 33/.

⁸ Mitanni dövləti e. ə. II minilliyin əvvəllərində Yuxarı Mesopotamiyada təşəkkül tapmışdı. O, Karhemişdən Kaşiyar dağlarındanək ərazini əhatə edirdi. Özünün ən güdrətli dövründə Aşşuru və digər qonşu ölkələri işğal etmişdi. E. ə. II minilliyin ikinci yarısında Aşşur tərəfindən darmadağın edilən Mitanni dövləti süquta uğradı. Вах: В. В. Струве. История Древнего Востока. JL., 1941, səh. 255-260; Q. A. Melikişvili. Nairi-Urartu. Tbilisi, 1954, səh. 93-104

«Mərlik hökmdarlığı» başçılıq etmişdir. Bu nəticə çox da konkret deyildir; belə ki, müəllif çox uzun bir zaman fasiləsi — təqribən min il müddət göstərir. Bundan əlavə Mərlik dövləti siyasi ağılıq olmadan da qonşu tayfalarla qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində təsir göstərə və təsirə məruz qala bilərdi.

İran arxeoloji cəmiyyəti Əli Hakeminin rəhbərliyi altında Qızılüzən çayı vadisində, Mərlikin yaxınlığında Qaluraz adlı yerdə də qazıntılar aparır. Qazıntılar nəticəsində bünövrəsi daşdan, özü isə ağacdən olan binaların qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Bu tikintilərdən bir qədər kənarda nekropol yerləşir. Əli Hakemi, bu mədəniyyətin antik mənbələrə¹⁰ görə Qızılüzən çayı vadisində məskunlaşmış mard tayfalarına məxsus olmasını güman edir. Qaluraz tapıntıları e. ə. I minilliyin ilk əsrlərinə aid edilir.¹¹

Ziviyyə kəndi sakinləri tərəfindən Saqqız yaxınlığında tapılmış dəfinə xüsusi maraq kəsb edir. R. Girşman hesab edir ki, bu yeri tutan skiflər ona öz adlarını vermiş və Saqqız sözü Saka sözündən törənmişdir.¹²

Ziviyyə kəndinin adı II Sarqon və Aşşurbanipalın kitabələrində Zibia—İzzibia—Uzbia kimi qeyd edilən Manna qalasının adı ilə müqayisə edilir.¹³ R. Daysonun tədqiq etdiyi ərazinin təsvirinə görə, Zibia, görünür əhalinin yaşadığı yer - şəhər yox, daha mühüm yaşayış məskənlərinə gedən yolu kəsən və ancaq qonşu yerləşən adi istehkam məntəqəsi olmuşdur¹⁴.

Ziviyyə dəfinəsi əşyaları e. ə. IX—VII əsrlərə aid edilir¹⁵. Ziviyyə dəfinəsi bu əraziyə bir tərəfdən güclü qonşuların (təcavüzünün) gücləndiyi, digər tərəfdən isə yeni köçəri tayfaların daha intensiv axınının başladığı həmin «hərc-mərclik dövrü»nü özündə əks etdirir. Bütün bunlar təsərrüfat formalarında dəyişikliklərə, əhalinin təsviri sənətində müxtəlif üslubların qarışmasına və paralel mövcudluğuna səbəb oldu.

Kubanyanı və Şimali Qara dənizyanı skif kurqanlarının sənət abidələri ilə müqayisə edilən Ziviyyə dəfinəsinin skif üslubu qızıl əşyalarını B. B. Piotrovski e. ə. VII əsrin sonuna və VI əsrin əvvəllərinə aid edir¹⁶.

R. B. Barnet Ziviyyə dəfinəsini müxtəlif dövrlərdə və ayrı-ayrı üslublarda hazırlanmış əşyalarla birgə dəfn sayır. Bütün bu əşyaların tapıldığı sarkofağı təsvirlərinə və formasına görə o, e. ə. VII əsrin sonlarına aid edir¹⁷.

⁹ E. O. Negahban. A Preliminary Report on Marlik Excavations. Tehran, 1964; yenə də onun. Notes on some Objects from Marlik, "Journal of Near Eastern Studies" (bundan sonra INES), XXIV, 4, 1965.

¹⁰ Strabon, IX, 13, 3.

¹¹ A. Hakemi. Kaluraz et la civilization des Mardes. "Archaeologie vivante" I, Paris, 1968.

¹² Excavations in Kaluraz, Gilan. "Bulletin of the Asia Institute Pahlavi University", 3, 1973.

¹³ R. Ghirshman. Le Tresor de Sakkez. "Artibus Asiae", XIII, 3, 1950. p. 201.

¹⁴ АВИУ № 46; И. М. Дяконов. История Мидии. М.- Л., 1956, səh. 247.

¹⁵ R. H. Dyson. Archaeological Scrap Glimpses of History of Ziwiye Expedition, v, 3, 1963. pp. 32-37.

¹⁶ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство. М, 1959, səh. 255.

¹⁷ R. D. Barnett. The Treasure of Ziwiye. "Iraq", XVIII, 2, 1956, pp. 111 - 115

A. Qodar əşyaların əksəriyyətini, R. Girşman isə onların ancaq bir qismini (digərlerini o, aşşurlara və ya skiflərə aid edir) mənşəcə yerli hesab edirlər.

A. Qodar ilk, eləcə də sonrakı nəşrlərində güman edir ki, skiflər mannahlıların incəsənətini qəbul etmiş və bu dintez sayəsində sonralar Ön Asiya və Orta Rusiyada yayılmış «skif heyvani üslubu»nu yaratmışlar¹⁸.

S. İ. Rudenko özünün «Искусство Алтая и Передней Азии» (Moskva, 1961) əsərində Ön Asiya incəsənəti (qismən də Ziviyyə əşyaları) ilə Altay və Şimali Qara dəniz kurqanlarından tapılmış əşyalarda bəzi ümumi cizgilər aşkara çıxarır. Lakin o, Ön Asiya incəsənətinin skif tayfaları incəsənətinə təsirinin izahını düzgün saymır. O, eyni zamanda qeyd edir ki, Şimali Qara dənizyanı abidələrində qabarıq əks olunan e. ə. I minilliyin birinci yarısına aid edilən Ön Asiya incəsənəti ünsürləri, xüsusilə də «skif heyvani üslubu» vaxt ötdükcə, Qara dənizyanı skiflərin Ön Asiya ilə əlaqələri zəiflədikcə tənəzzülə uğrayır və sadələşir. E. ə. V əsrdə Qara dənizyanı skiflərinin incəsənətinə yunan incəsənəti öz təsirini göstərir.

Skif incəsənətinin Ön Asiya incəsənətinin təsiri altında yaranması nöqtəyi-nəzərini M. İ. Artamonov da müdafiə edir. O, belə hesab edir ki, bu incəsənət nə skif, nə də Midiya mədəniyyəti olmuşdur; bu, gəlmələrin qədim Mesopotamiya bədii irsini mənimsəməyə əsaslanan İran incəsənətidir¹⁹.

İndi demək mümkündür ki, Manna incəsənəti gəlmə tayfaların incəsənətinə təsir etməliydə, belə ki, onların gəldiyi dövrdə Manna əhalisi oturaq həyat tərzini keçirirdi və yüksək inkişaf etmiş sənətkarlıq istehsalına malik idilər. Bunu Ziviyyədən tapılmış əşyalardan başqa daha əvvəlki dövrə aid edilən Həsənlü tapıntıları da göstərir.

Bu zonada ən böyük arxeoloji obyekt Urmiya gölünün cənub sahilində, Həsənlü kəndi yaxınlığında yerləşən təpədəki qədim yaşayış məskənidir.

Həsənlü təpəsi Sulduz vadisinin mərkəzində, Kadar çayının yaxınlığında yerləşir. Vadiyə giriş çətindir, sanki hər tərəfdən əhatələnmişdir; o qərbdən Zaqrəş dağları, cənubdan Kürdüstan dağları, Urmiya gölündən isə xırda təpələrlə ayrılır. Ora giriş ancaq qərbdən Kəlyəşin və Rəvanduz aşırımını, şərqdən isə Kadar çayı boyunca mümkündür. 1956-cı ildən burada R. Daysonun rəhbərliyi altında Amerika arxeoloji cəmiyyəti İran arxeoloji idarəsi ilə birlikdə qazıntıları aparmışdır. Həsənlü rayonu e. ə. IX əsrin ortalarından III Salmanasarin (e. ə. 859-824) kitabələrində adı çəkilən Manna dövləti yerləşən əraziyə daxil idi. Həsənlüdə aşkar edilmiş qədim yaşayış məskəni hələlik mixi yazılı mənbələrdə adı çəkilən heç bir şəhərlə dəqiq şəkildə eyniləşdirilməmişdir²⁰. Tikinti qurğularının qalıqları

¹⁸A. Godard. Le Tresor de Ziwiye. Haarlem, 1950; yenə onun L'Art de l'Iran, Paris, 1962.

¹⁹M. И. Артамонов. Происхождение скифского искусства. С. А. 4, 1968, səh. 28-29.

²⁰E. A. Grantovskiy güman edir ki, e. ə. IX əsrə aid Aşur kitabələrində də təsadüf edilən İdi adı Həsənlünün ən qədim adıdır və belə hesab edir ki, ona aid onomastik material e. ə. IX əsrin sonlarına qədər Həsənlü əhalisinin irandilli olmadığını sübut edir. Э. А. Грантовский. «Серая керамика», «Расписная керамика» и индо-иранцы. «Международный симпозиум по этническим, проблемам древней истории Центральной Азии». Душанбе, 17-22 октября 1977 г. М., 1977, səh.

göstərir ki, o xeyli böyük və yaxşı möhkəmləndirilmiş yaşayış məntəqəsi olmuşdur. E. ə. VI minilliyə qədər mədəniyyətin ardıcıl stratigrafiyasını verən Həsənlu təpəsi 27,5 metr dərinliyədək qazılmışdır. Bu stratigrafiya tarixi məlum olan abidələrlə paralelli keramika qalıqlarının, həmçinin radio-karbon təhlilinin nəticələrindən istifadə vasitəsilə müəyyənləşdirilmişdir.

R. Dayson Həsənluda qazılmış materialları on dövrə ayırır. X—VI dövr materialları Həsənlu təpəsi yaxınlığında yerləşən təpələrdə də təmsil edilmişdir.

Daha çox zənginliyi və müxtəlifliyi ilə seçilən V və IV dövrlərdir.

Keramika məmulatı dibinin formasına görə «Button Base Phase» adlanan V dövr e. ə. 1200-1000-ci illərə aid edilir. Bu dövrdən başlayaraq Həsənlu təpəsi kiçik binalarla abadlaşdırılır. E. ə. 1100-800-cü illərə aid IV dövr «Grey Ware Phase» əvvəlki dövrlərdə təsadüf edilməyən xarakterik cizgili, əsasən şüyrələnmiş boz-qara keramika ilə səciyyələnir. Təpənin mərkəzindəki iri tikintilər və kvadrat qülləli qala divarları həmin dövrə aiddir. Bu dövr öz növbəsində tikinti qalıqları ilə izlənən üç mərhələyə bölünür. Dağıntıdan və ya yangından sonra binalar qalmış daş və ağac hissələrindən istifadə edilərək yeni memarlıq detalları və əsas plana əlavə tikililər artırmaqla bərpa olunmuşdur.

Bu dövrün binalarından bir neçə yazılı əşyalar aşkar edilmişdir²¹: Daş fraqment üzərində «Kadaşman-Enlil»in²² adı, zədələnmiş toppuz başı üzərində «Aşşuruballitin sarayı»²³ və daş qab üzərində «Uşşi günəş allahına (həsr edilmiş) İdi ölkəsi (hökmdarının) Bauri sarayı» yazılmışdır. Sonuncu kitabənin axırının tərcüməsi şübhə doğursa²⁴ da, kitabənin özü e. ə. VIII əsrdən sonra yazıla bilməzdi²⁵.

R. Daysonun fikrincə IV dövr mədəniyyətinə urartulular tərəfindən qalanın dağıdılması və onun əhali tərəfindən tərk edilməsi ilə son qoyulmuşdur.

III dövr «Triangle Ware Phase» xarabalıqların toxunulmaz halda qaldığı vaxtdan bir müddət keçdikdən sonra meydana gəlmişdir. Bu dövr iki-erkən IIIB (e.

16; M. Salvini Urartu hökmdarları İşpuini və onun oğlu Menuanın Meişta şəhəri və Manna ölkəsi əleyhinə hərbi yürüşlərindən bəhs edən Taştəpədəki /Həsənludan təqribən 40 km şərqdə yerləşir/ qayaüstü kitabələrini şərh edərək belə nəticəyə gəlir ki, Meişta şəhəri Həsənlu təpəsindəki qədim qalanın urartuca adıdır və Həsənlu IV Urartu işğalı zamanı dağıdılmışdır /Мирио Сальвини/. Распространение влияния государства Урарту на восток. «II Международный симпозиум по армянскому искусству». Ереван. 1978, səh. 1-10/.

²¹ R. N. Dyson. The Architecture of Hasanlu. Period I to IV. AJA v. 81, N4, 1977, p. 551.

²² Əgər bu Kassi hökmdarının adıdırsa, onda bu ad altında ilk dəfə hakimiyyət sürənün hökmdarlıq dövrü e. ə. XIV əsrin əvvəlinə, ikinci hökmdarınkı isə e. ə. XIII əsrin ikinci yarısı-e. ə. XIII əsrin ortalarına aiddir. Bu əşyanın əvvəlki dövrdən qalma olduğu hesab edilir.

²³ Bu adla Aşşur hökmdarlarından I Aşşurubalit (e. ə. 1365-1330-cü illər) və II Aşşurubalit (e. ə. 611-609-cü illər) məlumdurlar.

²⁴ O. W. Muscarella. Hasanlu in the Ninth Century V. c and its Relation with other cultural centers of the Near East. Chronologies in Old World Archaeology. AJA, 75, 3, 1971, p. 264.

²⁵ R. H. Dyson. Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu. JNES, XXIV, 3, 1965, p. 202.

ə. 750-600-cü illər) və son IIIA (e. ə. 600-400-cü illər) kəsimo bölünür. Yeni məskunlar təpədəki tikililərdən qismən onları bərpa edərək istifadə etmişlər. Onlar asma üçbucaqlar formasında həndəsi şəkilli səciyyəvi keramika (IIIB dövrü) və açıq sarı rəngli keramika (IIIA dövrü) hazırlamışlar.

Sonra hələlik dəqiq müəyyənləşdirilməmiş II dövr «Post Triangle Ware Phase» və I İslam dövrü gəlir²⁶.

Həsənluda qazılmış arxeoloji material Cənubi Azərbaycanın və ümumiyyətlə İran yaylasının qədim tarixinin öyrənilməsində böyük əhəmiyyətə malikdir. Həsənlü qazıntıları özündən əvvəlgilərdən burada təkə yaşayış məskəninə aid nekropolun aşkar edilməsi ilə yox, həm də yaşayış məskəninin özünün demək olar ki, tamamilə qazılması ilə fərqlənir. Bu yüksək elmi səviyyədə sisteməlik olaraq aparılmış qazıntılardır və onlar bu rayonun ardıcıl mədəni inkişafının dolğun lövhəsini yaradır. Müasir tədqiqat metodları sayəsində buradan əldə edilmiş materialın dəqiq və etibarlı xronoloji şkalasını vermək mümkün olmuşdur.

Həsənlü qazıntıları şəhərsalma, sənətkarlıq istehsalı, incəsənət, təsərrüfat həyatının müxtəlif sahələrinə aid material vermişdir. Onlar yazılı mənbələrin məlumatlarını yeni şəkildə dərk etməyə və bu rayonun tarixini geniş şəkildə işıqlandıрмаğa imkən yaratmışdır.

Həsənlü materialları qonşuluqdakı qədim yaşayış məskənləri və nekropollar yerləşən təpələrdən aşkar edilmiş arxeoloji materiallarla tamamlanır.

Həsənlü təpəsi yaxınlığında bir neçə kiçik təpə də qazılmışdır. Onlar Həsənluda qazılmış dövr etibarlı ilə müvafiq erkən təbəqələrə nisbətən daha zəngin material vermişdir. Bu dövrlər qazıntı aparılmış təpələrin adı ilə adlandırılmışdır.

Həsənludan 1,5 km cənubda yerləşən Hacı Firuz təpəsindəki qazıntılar Həsənlü X dövrünə müvafiq gələn daha qədim dövr (e. ə. VI-V minilliklər) əşyaları vermişdir. Keramika hörmə məmulatının izlərini saxlamışdır. Məhz bu hörmə sayəsində gil lazımı formada bərkiyirdi. Sonra hörmə kənar edilirdi. Qablar bərkidikdən sonra onun üzəri yenidən nazik gil qatı ilə örtülərək bişirilirdi. Qablar bəzən həndəsi şəkillərlə bəzədilirdi.

IX və VIII dövrlər müvafiq olaraq Dəlmətəpə və Pişdəlitəpə qazıntıları ilə təmsil edilmişdir.

Dəlmətəpə tapıntıları e. ə. V minilliyin sonuna aid edilən və Yaxın Şərqdə həmin dövr mədəniyyətləri arasında nadir sayılan rəngli keramikanı nümayiş etdirir. Həndəsi rəsmli qablar çəhrayı və ya ətrəngi, habelə qəhvəyi və ya qara-

²⁶ R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran. "Archaeology", XIII, 2, 1960; yenə onun. The Hasanlu Project. "Science", 135, 1962; yenə onun. Excavating the Mannaeen Citadel of Hasanlu. "Illustrated London News (bundan sonra ILN), 1961; yenə onun. Nine Centure Men in Western Iran. "Archaeology", XVII, 1, 1964; yenə onun In the City of the Golden Bowl. ILN, 1964; W. E. Crawford. Hasanlu 1960. "Bulletin of the Metropolitan Museum of Art (bundan sonra VMMA), XX, 1961.

qəhvəyi rəngdədir. Həndəsi rəsmlərdən olduqca effektiv və çoxsaylı kombinasiyalarda yüksək sənətkarlıq zövqü ilə istifadə edilmişdir.

Pişdəliltəpədə VIII dövr e. ə. IV minilliyin ortalarına aid edilir. Pişdəliltəpə mədəniyyəti ilə Urmiya gölünün şərq sahilindəki Yanıqtəpə mədəniyyəti arasında oxşarlıq tapılır. Buraya qəhvəyi qara rəngli, həndəsi rəsmli sarımtıl rəngli keramika, dəvəgözü və çaxmaqdaşından bıçaqlar, saxsı iy, heyvan heykəlcikləri və s. daxildir.

Bu materialların dövrü və əlaqələri radio-karbon analizinin məlumatlarına, həmçinin İraq, İran və Türkiyədə aşkar edilmiş materiallarla müqayisəyə əsaslanan R. Dayson tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir.

O. V. Muskarellanın rəhbərliyi altında Həsənludan 25 km qərbdə yerləşən Dinha təpədə də arxeoloji qazıntılar aparılmışdır. Aşkar edilmiş materiallar uzun bir xronoloji dövrü əhatə edir. Həsənlı IV və V dövrlərinə müvafiq gələn tikili qalıqları, həmçinin Dinha III (e. ə. 1350-1000-ci illər) və Dinha II (e. ə. 1000- 800-cü illər) nekropolları e. ə. II minilliyin sonu - e. ə. I minilliyin əvvəlinə aiddir. Divarları üç tərəfdən çiy kərpicdən tikilmiş, şərq tərəfdən isə açıq qoyulmuş Dinha III dövrü qəbirlərində ölümlər quyu qəbirlərdə fərdi qaydada basdırılmışdır. Bu dövrdə boz-qara keramika hazırlanmışdır. Qulpsuz, sərbəst növlü «çaydan»lar, birqulplu küplər, iki dəlikli və qövsvari yapması olan kasalar səciyyəvi əşyalardır. Dinha II dövrünə dulus kürələri, tikili kompleksləri və qəbiristanlıq aiddir. Ölümlər divarları çiy kərpic, ya da daşdan tikilmiş qeyri düzkün formalı qəbirlərdə basdırılmışdır. Bu qəbirlərin də divarları üç tərəfdən hörülmüş və iri sal daşla üstü örtülmüşdür. Ondan başqa, daxilində ancaq uşaq sümükləri aşkar edilmiş iri təsərrüfat qablarında dəfn adəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu dövrdə boz-qara keramikadan istifadə davam edir. Əksər hallarda keçmiş formalar saxlanılsa da, «körpücük» halqası ilə novu birləşdirilmiş «çaydan»lar, heyvan başı şəklində düzəldilmiş qulplu qablar kimi yeni formalar, Həsənlı IV dövrü ilə yaxın paralelləri olan tunc və dəmirdən düzəldilmiş bəzəklər və silahlar meydana çıxır.²⁷

O. V. Muskarella öz tədqiqatlarında Dinha təpəsinin hər iki dövrünün həm keramika, həm də metal əşyalarının Cənubi Azərbaycan və İranda aşkar edilmiş sinxron abidələrinin materialları ilə əlaqəsini izləmişdir.

Həsənludan tapılmış sümük qalıqlarının analizi T. A. Rathbunun tədqiqatında aparılmışdır²⁸.

Müəllif Həsənluda yeddi dövrdə (I-V, VII və IX) aşkar edilmiş 120 kişi, qadın və uşaq skeletlərini nəzərdən keçirmişdir. Onların böyük əksəriyyəti (83) IV dövrə, 21-i V dövrə aiddir; qalan dövrlər isə iki-üç nümunə ilə təmsil edilmişdir. Bütün ölümlər sağ böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə basdırılmışdır. Müəllif qeyd edir ki, ölümlərin 32%-nin başı şimala, 31%-nin başı isə qərbə doğru qoyulmuşdur.

²⁷ O. W. Muscarella. The Iron Age at Dinkha Tepe. Iran. AJA, v. 9, 1977.

²⁸ T. A. Rathbun. An Analysis of the Skeletal Material excavated at Hasanlu, Iran. "University, of Kansas", 1964.

T. A. Ratbun şərq səmtini əsas istiqamət sayır. B. A. Ratbunun apardığı ölçülər burada əhalinin uzunsov başlı, Aralıq dənizi tipində olduğunu göstərir. Kişilərin orta boyu 168,32 sm, qadınlarınkı isə 159,55 sm olmuşlar.

Həsənlü təpəsinin şimal ətəyindəki nekropol ərazisində 1947-1948-ci illərdə müstəqil qazıntılar aparmış M. Rad və A. Hakimi öz tədqiqatlarında səliqəsiz istiqamətli dəfnləri şərh etmişlər. Onlara görə Həsənlünün qədim sakinləri dəfn zamanı günəşi səmt götürmüşlər. Məhz buna görə də, ilin və günün vaxtından asılı olaraq dəfn olunanların başlarının istiqaməti dəyişmişdir²⁹.

İran alimlərindən A. Hakimi və M. Radın «İran arxeoloji hesabatları» məcmuəsinin I cildində (Tehran, 1950)³⁰ çap edilmiş «Həsənlü (Sulduz) qazıntılarının təsviri və nəticələri» tədqiqatı da Həsənlü qazıntılarına həsr olunmuşdur. Qazıntı aparılmış qəbirlərə əsaslanan müəlliflər belə nəticəyə gəlmişlər ki, Həsənlü dəfn adətləri həmin dövrdə Qərbi Asiyanın digər vilayətlərində mövcud olmuş dəfn adətlərindən fərqlənir. Sol və sağ böyrü üstə bükülü vəziyyətdə olan skeletlərin səmti günəşə doğrudur. Müəlliflər Kaldəşt, Ziviyə və s. tapıntıları ilə də paralellər gətirib metal və sümükdən düzəldilmiş əşyaları, keramika məmulatını təhlil etmiş, Əhəmənilər dövrü incəsənətinin mənəvilərin və midiyalıların incəsənəti ilə əlaqəsini qeyd etmişlər.

Yazılı mənbələrdə öz əksini tapmış Urartu təcavüzünü son illərdə Urmiyanın hövzənin qərbində qazıntı zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət qalıqları da təsdiqləyir. Lakin bu qazıntılar Urartu aqalığının müvəqqəti və qısa müddətli olduğunu da göstərir. Bu vilayətlərin maddi mədəniyyətlərində urartuluların dövlətin mərkəzində yerləşən öz yaşayış məskənləri üçün səciyyəvi olan yekrənglik yoxdur, Urartu mədəniyyəti ünsürləri ilə yanaşı yerli ənənələr mühüm yer tutur.

Cənubi Azərbaycanın qərb hissəsindəki qədim maddi mədəniyyət abidələrinin icmalı V. Klayssın rəhbərliyi ilə aparılmışdır.

Burada Urartu memarlıq cizgiləri ilə səciyyələnən qara vulkan daşından tikilmiş düzbucaqlı tikili olan «Siyahəpə» qalası aşkar edilmişdir.

Yaxınlıqda isə «Oğluqala» adlı qala yerləşir. Urmiya gölünün sağ sahilində Kazımbaş təpəsindəki xarabalıqda qala divarlarının qalıqları aşkar edilmişdir³¹. Mərənddən 19 km şimali-qərbdə, Livar təpəsində qala tikililərinin qalıqları tədqiq edilmişdir. Güclü yanğın izləri qalmış evlər yonulmamış daşlardan tikilmişdir. Küncləri bürcü və iri meydançalı qala divarlarının bir hissəsi saxlanılmışdır. Qazıntılar nəticəsində çoxlu Urartu keramikası (e. ə. VIII əsrədək) üzə çıxarılmışdır. Müəllif güman edir ki, Livar qalasının mövcudluğu Urartu

²⁹ 1959

³⁰ Вах: Г. П. Михалевич. А. Накими и М. Рад. Описание и результаты раскопок в Хасанлу (Солдуз), С А, 2, 1966.

³¹ W. Kleiss. Survey in Azerbaijan. "Iran", VII, 1969, p. 188.

dövründə Mərənd düzənliyinnn sıx məskunlaşdığını göstərir və çox güman ki, II Sarqonun yürüş yolu bu vadidən keçmişdir.

Araz çayı vadisində, Türkiyə-Azərbaycan-İran sərhədlərinin qovşağında Qala Sərənc adlanan qala aşkar edilmişdir. Müdafiə divarları qərb tərəfdə yaxın, şərqdə isə seyrək yerləşdirilmiş bürcələrə malikdir.

Uşpu-Nəgadehdən 8 km şimali-şərqdə keramika tapıntılarına görə Urartu dövrünə aid edilən istehkamin xarabalığı yerləşir. İstehkamin divarları yonulmamış sal qaya daşlarından hörülmüşdür. İndi bürc çıxıntıları gözə dəymir. Bu tikili çox güman ki, Uşnu vadisindən Urmiya düzənliyinə gedən yol üzərində keşikçi istehkamı olmuşdur³².

Uşnudan 15 km şərqdə çox böyük və dik bir təpədə Qalatgah xarabalığı yerləşir. Bəzi yerlərdə yaxşı yonulmuş sal daşlardan tikilmiş müdafiə divarları qalmışdır. Təpənin ən yüksək nöqtəsindən bütün Uşnu vadisi və Sulduz vadisinin bir hissəsi görünür. Qalatgah tapıntıları Həsənlu III dövrünə müvafiq gəlir. Keramika Həsənlu və Ziviyyə tapıntılarında olduğu kimi sadə və üçbucaqlarla cızılıb haşiyələrlə bəzədilmiş oyma oturaçaqlı qırmızı və boz monoxrom gil məmulatı ilə təmsil olunur. Bundan əlavə bir neçə zərif, diqqətlə süyrələnmiş Urartu tipli qırmızı keramika qırıqları da aşkar edilmişdir. Buradan ağ daşdan hazırlanmış qaçan heyvan təsvirini stilizə edən Urartu tipli çökük silindrvəri möhür də tapılmışdır. Silindrin asmaq üçün ilgəkciyi vardır. Qalatgahda tapılan nümunə Şimali-Qərbi İranda ilk tapıntıdır. Buradan sındırılmış daş blok üzərində Urartu kitabəsi də aşkar edilmişdir. Mətnə Urartu hökmdarları İşpuini və Minuanın adı çəkilir³³.

Makudan cənubi-şərqdə, Ağçay çayı vadisində, Bastam kəndi yaxınlığında böyüklüyünə görə az qala Van qalası və Topraqqala ilə müqayisə ediləcək möhtəşəm və yaxşı qalmış qala aşkar edilmişdir. Bir qədər əvvəllər bu rayonda aşkar edilmiş, hazırda Tehran arxeoloji muzeyində saxlanılan kitabənin sayəsində müəyyən edilmişdir ki, qala Urartu hökmdarı II Rusa (təqribən e. ə. 685-e. ə. 615) dövründə tikilmişdir. Kitabədə «Rusanın kiçik şəhəri»nin və Xaldi tanrısına həsr olunmuş məbədin tikintisi barədə məlumat verilir³⁴.

Kitabədəki «orda heç nə (əvvəllər) tikilməmişdi»-məlumatına müvafiq olaraq arxeoloji qazıntılar ancaq Urartu materialları verir. V. Klayssa görə təqribən e. ə. 600-cü ildə, digər Urartu qalalarının məhv edildiyi bir dövrdə Rusaxinili dağılmış və yandırılmışdır. Sonralar yaşayış məntəqəsi məskunlaşmadığına görə abidə bir təbəqəli qalmışdır. Qala terrashı istehkamları, möhtəşəm divarları ilə əhatələnmişdir. Şimal və cənub hissələrdə böyük darvaza qalıqları qalmışdır. Ən

³² W. Kleiss. Bericht Über Erkundungsfahrten in Iran im Jahre 1970, Archologische Mitteilungen aus Iran", 4, 1971, p. 5-59.

³³ O. W. Muscarella. Qalatgah: An Urartian Site in Northwest Iran, p. 45-48.

³⁴ Q. A. Melikishvili. UKN, 280.

yüksək nöqtədə narınqala (içqala), cənub tərəfdə isə üzərində piktoqrafik və ya mixi işarələrlə həcmi göstərilən pifoslar (iri küplər) olan anbarlar yerləşirdi. Binalardan çoxlu miqdarda qırmızı şüyrələnmiş keramika tapılmışdır. Təsərrüfat xarakterli mətn yazılmış gil lövhə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Tikililərdən dördkunc formalı bina məbəəd sayılır. Bunu Urartu tanrısı Xaldinin adı yazılmış kitabənin fraqmenti də təsdiqləyir.

Təpənin ətəyində qala ilə eyni dövrdə mövcud olmuş, yaşayış məskəni yerləşirdi. Tikili qalıqları göstərir ki, onlar daş bünövrə üzərində çiy kərpicdən tikilmişlər. Buradan üzərində silindrvəri möhür izi və mixi yazı olan gil bulla tapılmışdır. Yaşayış məskəni qala ilə eyni zamanda məhv olmuşdur³⁵.

Urmıya gölü yaxınlığında, Şapur şəhərindən cənubda yerləşən dörd hündür təpədən birində - Həftavantəpədə Ç. Barney tərəfindən qazıntı aparılmışdır. Tədqiqatlar nəticəsində e. ə. III minillikdən başlamış orta əsrlər dövründək müddəti əhatə edən yeddi dövr müəyyənləşdirilmişdir.

Təbəqələrin ardıcılığı xırda sapmalar nəzərə alınmasa Həsənlü üçün qəbul edilmiş dövrləşmə ilə uyğun gəlir.

Həftavantəpə V dövrü intensiv tikinti fəaliyyətini aşkara çıxarır. Binalardan boz gil məmulatından və özündən əvvəlki ənənələri davam etdirən qırmızı gil məmulatından ibarət keramika tapılmışdır. Onlar iri saxlanc küplərindən, boğazı və ya lüləyi açıq qablardan ibarətdir. Qablar dalğavari xətlər və ya üçbucaqlarla bəzədilmişdir.

Əsas tikililər təpənin başında (C. Barney onları Urartu dövrünə aid edir) eləcə də onun altında IV dövr təbəqəsindədir. E. ə. IX-VIII əsrlərə aid edilən bir neçə qəbir sonuncu dövrə məxsusdur. Uzun tunç zəncirlər, muncuqlar və «çaydan» tipli qablar Həsənlü IV dövrü ilə sıx əlaqələri aşkara çıxarır³⁶.

Cənubi Azərbaycanın şərq əyalətlərində arxeoloji tədqiqatların toplu icmalını S. Kroll vermişdir (S. Kroll. *Archaologische fundplatze in Iranisch-Ost Azerbaijan*. AMI, 17, 1984). Xronoloji baxımdan onlar müxtəlif tarixi dövrləri əhatə edir.

Ərdəbildən 44 km şimali-qərbdə, Ağqala qalasında və b. yerlərdə ilk dəmir dövrünə aid formaca oxşar keramika aşkar edilmişdir.

Manna tarixinə həsr edilmiş ilk tədqiqat S. Belkin əsəridir (S. Belsk. *Das Reich die Mannaer*. VBAG, 1884).

³⁵ W. Kleiss. *Bastam. Survey of Excavations in Iran during 1968-69*. "Iran" VIII, 1970. p. 176—178; *Excavation of the Urartian Fortress Rusahinili, Bastam, 1969*. "Bulletin of the Asia Institute Pahlavi University", 3, Shiraz, 1973, p. 16-24; S. E. Kroll. *Excavations of Bastam*. "Archaeology", 4, XXV, 1972, p. 292-297.

³⁶ C. A. Burney. *Haftavan Tepe. Survey of Excavation in Iran 1967-68* Iran", VII, 1969, p. 177-179; *Excavation at Haftavan Tepe, 1968. First Preliminary Report*. "Iran", VIII, 1970. p. 160-170; *Excavation at Haftavan Tepe, 1972. Third Preliminary Report*. "Iran", XI, 1973, p. 153-172

Q. A. Melikişvilinin «Некоторые вопросы истории Маннейского царства» (ВДИ, 1949, I, стр. 57-72) məqaləsində Mannanın siyasi tarixi nisbətən ətraflı işıqlandırılmışdır. Q. A. Melikişvili həmçinin özünün «Nairi-Urartu» (Tbilisi, 1954, səh. 117-142, 298-304) əsərində Urmiyanı hövzə ərazisinin tarixinə və e. ə. II minilliyin sonu - e. ə. I minilliyin əvvəllərində burada yaşamış əhalinin etnik tərkibinə də xüsusi diqqət yetirmişdir.

Q. A. Melikişvili hər iki əsərində belə nəticəyə gəlir ki, Manna əhalisinin sinfi təbəqələşməsi prosesi həmin dövrdə Aşşur və Urartu mənbələrinin də təsdiq etdikləri kimi xeyli dərinləşmiş və əhalinin istismar olunan əsas kütləsini qullar təşkil etmişdir.

İ. M. Dyakonovun «История Мидии» (М.-Л., 1956) və İ. Н. Əliyevin «История Мидии» (Baku, 1960) monoqrafiyalarında gələcək Midiya ərazisində mövcud olmuş ilk dövlət qurumu kimi Manna tarixinə və mannalıların mümkün etnik mənsubiyyətləri məsələlərinə də nəzər yetirilir.

Manna, onu əhatə edən əyalətlərin və tayfaların tarixi e. ə. VII və e. ə. VI əsrlərin hüdudlarında Manna ərazisini tutmuş və müəyyən dərəcədə onun həmin dövrdə özünün yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış mədəniyyətinin varislərinə çevrilən midiyalıların tarixi ilə sıx bağlıdır.

İ. M. Dyakonov Aşşur yazılı mənbələri əsasında Manna dövlətinin təşəkkül və inkişafını, onun siyasi tarixini tədqiq etmişdir. O, Aşşur hökmdarlarının Urmiyanı rayonlara yürüşlərinin ətraflı təhlilini, mənbələrdə adı çəkilən müxtəlif əyalətlərin lokalizəsini vermişdir. Bundan əlavə, İ. M. Dyakonov Urmiyanı hövzənin lullubu, kuti, kassi, hürri, elam tayfa qruplarına aid müxtəlif etnik mədəni və digər məsələlərə də ətraflı nəzər yetirir³⁷.

O, hürriyələrin Urmiya gölündən şərqdə yayılmamaları fikrini müdafiə edir. Manna davlatı ərazisindən onomastik materiallar üzrə yeni tədqiqatlar onun hürriyələrlə qohumluğunu göstərir. Mannanın təsviri sənəti də hürri təsviri sənəti ilə bir çox ümumi cizgilərə malikdir.

İ. M. Dyakonov hesab edir ki, Manna dövləti xeyli dərəcədə güclü ibtidai icma qalıqları olan tayfa quruluşunu saxlamışdı; hökmdarın hakimiyyətini ağsaqqallar şurası məhdudlaşdırırdı. O, fərz edir ki, göstərilən ərazi «e. ə. IX-VII əsrlərdə sinifli cəmiyyətin və dövlətin ən başlanğıc inkişaf mərhələsində olmuşdur»³⁸. İ. M. Dyakonov Manna cəmiyyətini patriarxal və ev quldarlığı hüdudundan çıxmayan erkən quldarlıq cəmiyyəti kimi müəyyənləşdirir³⁹.

İndi əldə edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri bu ərazidə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələri, sinfi təbəqələşmənin daha da dərinləşməsi və xeyli irəliləmiş sinifli cəmiyyətin mövcudluğu barədə fikir yürütməyə imkan verir.

³⁷ И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 98-134.

³⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 154

³⁹ Yəni orada, səh. 175.

İ. H. Əliyev yazılı mənbələrin məlumatları ilə yanaşı öz tədqiqatına İran yaylası ərazisində paleolit dövründən başlamış arxeoloji materialları da geniş cəlb etmişdir. O, Təpə Sialk, Təpə Giyan, Təpə Hissar, Göytəpə və Suzun son tunc dövrü materiallarını nəzərdən keçirir. Lakin bu arxeoloji materiallar əsasən Manna dövləti ərazisindən kənara aiddir.

İ. H. Əliyev gələcək Qərbi Midiya ərazisində dövlət təşəkkülü prosesinə, xüsusilə Manna dövlətinə böyük diqqət yetirir. O, belə hesab edir ki, «Manna birləşməsi qədim ənənələri olan ərazidə, gələcək Midiyanın dağlıq hissəsində, uzun müddət İran yaylasının qədim tarixində mədəni və iqtisadi cəhətdən qabaqcıl olan bir rayonda təşəkkül tapmışdır»⁴⁰.

İ. h. Əliyev Manna, Gilzan, Kurruri, Zamua, Parsua və digər qonşu əyalətlərin onomastik materialını əsasən «Zaqroş-Elam», qismən də «Kuti-Qafqaz» və ya «subar-hürri» dilləri qrupuna aid edir.

Azərbaycan ərazisində mövcud olmuş bir dövlət kimi Manna tarixi «Azərbaycan tarixi»ndə də nəzərdən keçirilir (c. 1, 1958, səh. 23-36).

Qonşu ölkələrin tədqiqi ilə əlaqədar bu vilayətlərin siyasi və iqtisadi tarixinin, incəsənətinin bəzi məsələləri də işıqlandırılmışdır.

B. B. Piotrovski özünün Urartu dövlətinin tədqiqinə həsr edilmiş «История и культура Урарту» (Yerevan, 1944), «Искусство Урарту VIII-VII вв. до н. э.» (Л., 1962), «Ванское царство» (М., 1959) əsərlərində Urmiyanı əyalətlərdəki tayfaların social-iqtisadi, siyasi və mədəni tarixinin bəzi məsələlərinə toxunmuşdur.

Urmiyanı hövzənin şimal və şimali-şərq əyalətlərinin təsərrüfat məsələləri, hərbi-siyasi, tarixi və toponimikası N. V. Arutyunyanın «Земледелие и скотоводства Урарту» (Ереван 1964) və «Биайнили» (Ереван, 1970) əsərlərinin tədqiqat obyektidir.

Yazılı mənbələrin tədqiqi əsasında müəllif belə nəticəyə gəlir ki, Mannanın Sanqibutu, Bari, Uışdış, Messi əyalətləri zəbt edilmiş ərazilərdə istər Urartu dövlətinin, istərsə də yerli əhalinin özü tərəfindən çəkilmiş suvarma qurğuları şəbəkəsinə malik ən inkişaf etmiş əkinçilik mərkəzlərindən biri olmuşlar⁴¹.

Müəllif göstərilən ərazilərlə yanaşı Puluadi, Gilzan və başqa əyalətləri də səmərəli maldarlıq əyalətlərinə aid edir.

⁴⁰ И. Алиев. История Мидии. Сəh. 176

⁴¹ Yerli əhalinin suvarma şəbəkələri, memarlıq kompleksləri və s. kimi belə böyük qurğuların tikintisində iştirakı məsələsinə İ. M. Dyakonovun «К вопросу о судьбе пленных в Ассирии и Урарту» (ВДИ, 1, 1952, səh. 90-100) məqaləsində də toxunulmuşdur. Məqalədə göstərilir ki, əsirlərdən hökmdar emalatxanalarında, bağçılıq və tarlaçılıq təsərrüfatlarında, şəxsi təsərrüfatlarda istifadə etməklə yanaşı, onlardan əvvəllər suvarılmayan ərazilərin mənimənilməsində də istifadə edilirdi. Çəkilmiş kanallar təkcə hökmdar torpaqlarını yox, həm də şəxsi torpaq payı olan bütün əhalinin sahələrini su ilə təmin edirdi.

Urmianı hövzəsi əyalətlərinə irandilli tayfaların yayılması məsələlərinə xeyli tədqiqat həsr olunmuşdur. Bu istiqamətdə işləyən E. A. Qrantovski akkaddilli mətnlərdə İran adlarının ifadə edilməsi qanunauyğunluğunu əsaslandırır. Mixi yazılı mətnlərdəki onomastik (antroponimik və toponimik) materialları sistemlə təhlil edən E. A. Qrantovski belə hesab edir ki, irandilli tayfaların Qərbi İranda yayılması artıq e. ə. IX əsrin birinci yarısında məlum idi. Bu vəziyyət, həmçinin Qərbi İran tayfaları ilə bağlı arxeoloji materiallar olmasına və bu materialların Zaqafqaziya və Şimali Qafqaz materialları ilə aşkar əlaqəsinə əsaslanma ona irandilli tayfaların Qərbi İrana Qafqazdan keçib getmələrini güman etməyə imkan verir⁴².

T. Sulimirskinin «Scythian Antiquities in Western Asia» «Artibus Asia» (XVII, 3/4, 1954) əsəri skiflərin Ön Asiyada görünmələrinə həsr olunmuşdur. Tədqiqat işinə yazılı mənbələr, həmçinin Volqaboyu, Şimali Qafqaz və Azərbaycanın arxeoloji materialları cəlb edilmişdir. Müəllif körtmə qəbirlər mədəniyyətini skiflərə» aid edir və onların şimaldan cənuba doğru hərəkət yollarını izləyir. O, skiflərin Ön Asiyada görünmələrini e. ə. IX əsrə aid edir.

R. Girşmanın ayrı-ayrı məqalələrində, Qədim İranın tarixinə və arxeologiyasına həsr edilmiş əsərlərində irandilli tayfaların burada görünmələri ilə əlaqədar olaraq Urmianı əyalətlərin tarixinə xüsusi əhəmiyyət verilir: R. Ghirshman. Iran from the Earliest Times to the Islamic Conquest. 1954; yenə onun. La Tresor de Sakkes, les origines de L'art Mede et les Bronzes du Luristan; yenə onun Invasion des nomades sur le plateau Iranien aux premiers siecles du Ier millenaire avant J. C. "Dark ages and Nomade c 1000 V. c", Istanbul, 1964; yenə onun. La civilisation Achemenide et l'Urartu. Ip. XXV Международного конгресса востоковедов, I, М, 1960; yenə onun. Persia from the Origins to Alexander the Great. London, 1964; yenə onun. Iran. Protoiranier, Meder, Achameniden. München, 1964. P. Girşman öz əsərlərində irandilli tayfaların Ön Asiyaya axın yollarına böyük diqqət yetirir. Qafqaz və İran yaylasından əldə edilmiş arxeoloji materialları nəzərdən keçirən R. Girşman onlar arasında yaxın əlaqə olduğunu görür və belə hesab edir ki, midiyalılar və farslar buraya Qafqazdan keçib gəlmişlər; onlar burada ilk Əhəmənilərin incəsənət və tikinti texnikasında öz əksini tapmış Urartu mədəniyyəti ilə tanış olmuşlar.

İndi əldə olan çoxlu arxeoloji materiallar sayəsində Urmianı əyalətlərin qədim əhalisinin incəsənətinə, onların Ön Asiyanın digər əyalətləri ilə əlaqələrinə

⁴² Э. А. Грантовский. Иранские имена из приурмийского района IX VIII вв. до н. э., сб. «Древний Мир», 1962. с. 250—266; yenə onun. Древнее этническое название* Parsava—Parsa, KSINA, 1961, XXX; yenə onun. Ранняя история иранских племен Передней Азии, М., 1970; yenə onun. О распространении иранских племен на территории Ирана. «История Иранского государства и культуры», М., 1971

və qarşılıqlı təsirlərinə həsr edilmiş; xüsusi tədqiqat əsərləri yarandı. İncəsənət məsələləri aşağıdakı əsərlərdə xüsusilə dolğun araşdırılır:

Qədim İran arxeologiyası üzrə toplu olan L. Vanden Bergenin *Archeologic de L'Iran ancien- Leiden, 1959* monoqrafiyasında ayrıca bir başlıqda Cənubi Azərbaycanın arxeoloji abidələrinin icmalı verilmişdir.

L. Vanden Bergenin (L. Vanden Berge. *La necropole de Khurvin. Istanbul, 1964*) əsəri Tehrandan 80 km şimali-qərbdə yerləşən Xurvin qazıntılarına həsr olunmuşdur. Burada qəbirlərə əsasən boz-qara keramika qoyulmuş nekropol qazılmışdır. Xurvin materialları e. ə. XIII-IX əsrlərə aid edilir. L. Vanden Berge bu əsərində belə bir ideya irəli sürür ki, e. ə. II minilliyin sonlarında meydana çıxan boz-qara rəngli keramika yəqin ki, buraya gəlmiş irandilli tayfalarə məxsus olmuşdur. Həmin keramika yerli əhaliyə məxsus rəngli, naxışlı keramikanı əvəz etmişdir. L. Vanden Bergenin bu mülahizəsi hələ çox təxminidir və onun təsdiqi üçün əlavə arxeoloji qazıntı işləri aparılmalıdır.

R. H. Daysonun «Notes on Weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 V. S» («Dark Ages arid Nomads c 1000 V. S»), Istanbul, 1964 və T. S. Yanqun *A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 V.S* «Iran» III, 1965. əsərləri qərbi İranın maddi mədəniyyət abidələrinin dövrünün müəyyənləşdirilməsinə və xronologiyasına həsr olunmuşdur.

Mixi yazının öyrənilməsinin lap başlanğıcından tədqiqatçıları tarixi coğrafiya problemləri maraqlandırmışdır. Mənbələrdə xatırlanan Zağroş və Urmiyanı rayonuna aid coğrafi adların lokalizə edilməsinə alimlər çoxlu tədqiqat işi həsr etmişlər.

Luis D. Levinin nəşr olunmuş *Geographical Studies in the Neo-Assyrian Zagros, 1 - 11, «Iran», XI, 1973, XIII, 1974.* əsərində tarixi coğrafiya məsələlərinə dair ətraflı biblioqrafiya verilmişdir; o, bəzi hallarda Zağroşdan şimaldakı rayonda yerləşən əyalətlərin yeni lokalizəsinə irəli sürür.

V. Klaysın *Zur Ausbreifung Urartus nach Osten. "Istanbuler Mitteilungen", 19/20, 1969-1970.* əsəri arxeoloji obyektləri nəzərə almaqla e. ə. 714-cü ildə II Sarqonun Urmiya gölünün şimalına yürüşünə həsr olunmuşdur.

Alman alimi R. M. Bömerin *Zur Lage von Parsua im IX Jahrhundert von Christus. "Berliner Jahrbuch für Vor-und Frühgeschichte», V, 1965; Volkstum und städte der Mannaer. «Baghdader Mitteilungen», III, 1964* məqalələri Urmiyanı qədim əyalətlərin və şəhərlərin lokalizəsinə həsr edilmişdir. Birinci məqalədə o, Zamua, Kurruri və Parsua əyalətlərinin lokalizəsinə nəzər yetirir. Zamua və Kurruri əyalətləri sonuncu dəfə III Salmanasarın e. ə. 843-cü ilə aid olan kitabəsində, yəni Manna və Parsua adının ilk dəfə çəkildiyi ildə xatırlanır. R. M. Bömerə görə yuxarıda adları çəkilən əyalətlər həmin dövrdə sonuncular tərəfindən zəbt edilərək aralarında bölünmüş və beləliklə də müstəqilliklərini itirmişlər.

İkinci məqalədə müəllif Manna dövlətinin ayrı-ayrı coğrafi adlarını lokalizə etməklə yanaşı bu adların linqvistik təhlilini aparmış və belə nəticəyə gəlmişdir ki, onların çoxu hürri, qismən də kassi dillərinə aiddir.

A. Kammenhuberin tədqiqatlarında hürri etnosuna, onun Ön Asiyada yayılmasına, onomastik materialın öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilir A. Kammenhuber. *Hippologia Hethitica*. Wiesbaden, 1961; *Die Arier Vorderen Orient*. Heidelberg, 1968.

Müəllif Mittani dövlətinin təşəkkülünü, onun qonşu tayfalar və dövlətlərlə qarşılıqlı əlaqələrini izləyir, hürriyələrin Qədim Şərq dünyasının mədəni nailiyyətlərinə verdiyi töhfəsini xüsusilə qeyd edir. A. Kammenhuber e. ə. II minillikdə hürri — ari əlaqələrinə xüsusi diqqət yetirir və belə hesab edir ki, bu əlaqələr güclü olmamışdır; arilər nə siyasi, nə də dil cəhətdən hürriyələrə təsir göstərməmişlər.

İ. M. Dyakonovun «Арийцы на Ближнем Востоке: конец мифа. (К методике исследования исчезнувших языков)» (ВДИ, 4, 1970, səh. 39-63) məqaləsi də A. Kammenhuberin toxunduğu problemlərə həsr olunmuşdur. İ. M. Dyakonov A. Kammenhuberin Hind-İran tayfalarının Mittani dövlətində hakim mövqe tutan ünsür olmadıqları və onların Ön Asiyanı at və yüngül döyüş (cəng) arabası ilə tanış etmədikləri kimi nəticələri ilə razılaşıır. O, hürriyələrlə Hind-İran tayfalarının təmas yerini indiki Cənubi Azərbaycan ərazisi ilə əlaqələndirir. İ. M. Dyakonov Maittanne terminində (istilahında) Urmiyanı hürriyələrinin qədim adını görməyi təklif edir; o belə hesab edir ki, e. ə. II minilliyin əvvəllərində ikitəkərli müharibə arabası düzəltməklə məşğul olmuş, Şərqi Avropadan və Orta Asiya çöllərindən gəlmiş arilərlə tanışlıq məhz Urmiyanı rayonda baş vermişdir.

CƏNUBİ AZƏRBAYCANIN COĞRAFİ ŞƏRAİTİ

Digər ölkələrdə olduğu kimi, Cənubi Azərbaycanın coğrafi şəraiti də bu ərazidə məskunlaşmış tayfaların və tayfa birliklərinin iqtisadi və mədəni inkişafına müəyyən təsir göstərmişdir.

Cənubi Azərbaycan ərazisi çox vaxt yayda quruyan çaylar və kiçik dağ ırmaqları ilə doğram-doğram edilmiş dağlıq ölkədən ibarətdir. Dağ silsilələri öz qolları ilə onu ayrı-ayrı yaylaqlara bölür. Onun qərb sərhədləri boyunca şimaldan cənuba doğru Kürdüstan dağları uzanır. Cənub hissəsini cənubi-şərq istiqamətinə uzanan Zaqros dağları tutur. Onlar çoxlu paralel silsilələrdən ibarətdirlər. Silsilələr uzununa səpələnmiş dərin vadilər və dərələrlə ayrılmışdır. Onlar təsərrüfat məqsədilə istifadə üçün böyük imkanlara malikdir. Şimalda Qaradağ silsiləsi (Araz çayına tökülən Qarasu buradan başlayır) və Talış dağları yerləşir.

Xəzərdən gələn hava kütləsinin yolunda sədd rolunu oynayan Talış dağlarının şimal və şərq ətəkləri zəngin hirkan faunası olan enliyarpaqlı sıx meşələrlə örtülmüşdür. Talış dağlarının qərb ətəkləri bitki örtüyündən məhrumdur.

Şərqdə Qızılüzən çayının dərələri ilə kəsilmiş Elbrus dağı yerləşir. Ölkənin mərkəzini böyük, lakin duzlu olduğu üçün təsərrüfat əhəmiyyəti olmayan Urmiya gölü tutur. Gölə başlanğıcını Savalan silsiləsindən götürən Acıçay, Kürdüstanda Çehel-çəsmə dağlarından başlayaraq 240 km uzunluğunda və deltasının eni 10 km-dən çox olan Cağatu çayı tökülür. Cağatu çayı, eləcə də Tatay (Simminrud) bol suludurlar. Bu çayların vadiləri yüksək məhsuldarlığı ilə seçilir və əhali tərəfindən sıx məskunlaşmışdır.

Gölə tökülən digər çaylar o qədər də böyük deyildirlər. Yayda çox vaxtı quruyan və gölə çatmayan bu çayların sularından suvarmada istifadə olunur.

Urmiya gölü 1300 m yüksəklikdə yerləşir. Uzunluğu 140 km, eni isə təqribən 40 km-dir. Daşqınlar dövründə onun ərazisi 5.800 kv. km-ə çatır. Dərinliyi 6 metrədən - 12 metrədəkdir. Gölün bir litr suyunun tərkibini 188 qram müxtəlif mineral duzlar təşkil edir.

Yüksəkliklərdə torpaq gilli-daşlı, vadilərdə gilli qaratorpaq, düzən əyalətlərdə isə qonur-boz torpaqlardan ibarətdir, su mənbələrinin və iqlimin imkan verdiyi vadilərdə əhali suvarma əkinçiliyi ilə məşğul olur.

Atmosfer çöküntüləri ilə daha çox təmin olunan yüksək dağlıq sahələrdə dəmyə əkinçiliyi yayılmışdır. Hal-hazırda Cənubi Azərbaycan İranda əsas taxıl məhsulları tədarükçülərindən biridir. Min metrədən iki min metr yüksəklikdə əsasən palıd ağacları ilə örtülmüş Qaradağ, Talış, həmçinin Zaqroş dağlarının meşələrində cüyür, maral, qaban, pələng, gepard (gillik pişiyi) və s. vardır.

İran yaylasının şimal və qərb ətəkləri daha çox çöl bitkilərinin üstünlük təşkil etdiyi alp çəmənliklərindən ibarətdir. Bu keçmə maldarlığının inkişafına şərait yaratmışdır.

Bu ərazinin faydalı qazıntılarla zənginliyi burada metal məmulatı istehsalı texnikasının inkişafında böyük rol oynamışdır. Zəncan ətrafında zəngin dəmir və mis mədənləri yerləşir. Qaradağda və Miyanə yaxınlığında qurğuşun mədəni və gümüş yataqları məşhurdur. Avşar yaxınlığında arsen yataqları var. Zəncan, Avşar, Xoy və Astara əyalətləri qızıl yataqları ilə xeyli zəngindir. Bu ölkənin zənginlikləri iqtisadiyyatları müəyyən dərəcədə həmin zənginliklərə sahiblikdən asılı olan qonşu dövlətlərin həmişə nəzərini cəlb etmişdir.

II FƏSİL

E. Ə. I MİNİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNİN ETNİK TƏRKİBİ

Yazılı mənbələrdə Urmiyanı hövzə ərazisindən e. ə. III minilliyin ikinci yarısından bəhc olunur. Göstərilən əraziyə aid ən qədim etnik ad kuti adıdır. Mənbələrdə ilk dəfə yad edildikləri dövrdə əsas məşğuliyyətləri maldarlıq olan kutilərdə artıq tayfa ittifaqı təşəkkül tapmışdı⁴³.

E. ə. XXIII əsrin sonlarında kutilər tayfa başçısı Enridavazirin (Erridupizir) rəhbərliyi altında akkad hökmdarı Naram-Sueni (e. ə. 2236-2200-cü illər) darmadağın edib şumerlərin Nippur şəhərinədək irəlilədilər; burada akkad dilində kitabə qoyuldu. Kutilər tam yüz il Beynənnəhreynədə öz hakimiyyətlərini bərqərar etdilər. Ümumiyyətlə, kutilərin iyirmi «hökmdarı», çox güman ki, tayfa başçısı Mesopotamiyada 91 il hakimiyyət sürmüşlər⁴⁴. On doqquzuncu kuti hökmdarı Siumun (e. ə. 2116-e. ə. 2110-cu illər) hakimiyyəti dövrü ilə tarixi müəyyənləşdirilən Umma şəhərindən tapılmış kitabə kutilərin Mesopotamiyanın cənubunda mövqelərinin hələ güclü olduğunu göstərir. Lakin, hökmdar Tirikanın dövründə (e. ə. 2109-cu il) Uruk şəhərinin hökmdarı Utuxeqal (təqribən e. ə. 2116/2111—2109/2103) tərəfindən kutilərin hakimiyyəti devrildi və sonralar onlar elə bir təhlükə təşkil etmədilər⁴⁵. Daha sonralar, Aşşur hökmdarı Assarxaddon dövrünədək Urmiyanı hövzə ərazisi «kuti torpaqları» adını etnik və ya dövlət qurumu adı kimi yox, ənənəvi coğrafi termin kimi saxlayırdı. Lakin, şübhəsiz ki, kutilərin ayrı-ayrı qrupları bu ərazidə yaşamaqda davam edirdi. Kutii dilindən bizə ancaq şumer hökmdar siyahılarında və bəzi digər mənbələrdə qeyd olunan şəxs adları məlumdur.

İ. H. Əliyev kutii dilini Qafqaz-hürri dil qrupuna, aid edir⁴⁶. İ. M. Dyakonov belə hesab edir ki, kutii dili, «hardasa müəyyən dərəcədə, bütün Zaqrəş əyalətinə yayılmış elam dilləri qrupuna yaxın» ola bilərdi. Digər tərəfdən o, kutii dilinin mürəkkəb fonetik tərkibə malik olan hürri dili ilə yaxınlığı imkanını da güman edir⁴⁷. Son illərin araşdırmaları onu Şərqi Qafqaz dilləri ailəsinə aid etməyə imkan verir⁴⁸.

⁴³И. Алиев. О первых племенных союзах на территории Азербайджана. Баку, 1959, сәh. 3 və s. Bununla yanaşı İ.H. Əliyev onların əkinçilik və maldarlıqla da məşğul olduqlarını qeyd edir.

⁴⁴И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 107

⁴⁵F. Thureau-Dangin. La fin de la domination Gutienne. RA, IX, 1912..

⁴⁶И. Алиев. История Мидии. сәh. 67; yenə onun. О первых племенных союзах на территории Азербайджана.. сәh.42.

⁴⁷И. М. Дьяконов. История Мидии., сәh .110

⁴⁸И. М. Дьяконов. С. А. Старостин. Хуррито-урартские и восточно-кавказские языки. Древний Восток. Этнокультурные связи. XXX, М., 1988, сәh. 166.

Q. A. Melikişvili kuti dilini «zaqroş-elam» qrupuna aid edir⁴⁹.

Urmiya gölündən cənub-şərqdə yerləşən əyalətlər haqqında məlumat verən e. ə. III minilliyin sonlarına aid akkad mənbələrində lullubum (Lullupum, Lulume, Lullu) tayfasının adı çəkilir⁵⁰. Onlar ilk dəfə Sidurru başda olmaqla Lullubumun dağlıları üzərindəki qələbədən xəbər verən Naram-Suenin kitabəsində xatırlanırlar. Görünür, bu tayfa xeyli güclü imiş və Aşşur hökmdarları onlarla daima müharibə aparmalı olmuşlar. Mesopotamiya hökmdarlarının zəifləməsindən istifadə edən lullubular bu ərazidə öz hökmranlıqlarını bərqərar etmişdilər. Onlara tabe ərazilər Urmiya gölündən Fars körfəzinədək uzanırdı. Lullubu hökmdarı Anubaninin əski akkad dilində olan qayaüstü yazısı (müasir Zohab şəhəri yaxınlığında) gəlib çatmışdır⁵¹. Barelyefdə yazı ilə yanaşı ilahə İştarin önündə əsirləri tapdalayan hökmdarın özünün də təsviri verilmişdir. Yazıda adları çəkilən tanrıların adından görünür ki, lullubular şumer-akkad allahlar panteonuna sitayiş etmişlər. Lullubuların Mesopotamiyada ağılığı dərin iz buraxmış və onların adı «lullu» və ya «nullu» formasında düşməni bildirən ümumi bir söz kimi qonşu xalqların dillərinə daxil olmuşdur.

Bizə gəlib çatmış lullubu hökmdar kitabələri lullubu dilində yox, əski akkad dilində tərtib edilmişdir. Buna görə də biz lullubu dilinin lüğət tərkibi (təkcə son aşşur «lüğət»ində qeyd edilən ki-ü-ru-um «allah» sözündən başqa) haqqında fikir yürütmək imkanından məhrumuq; onun dil mənsubiyyəti ancaq aşşur mənbələrinin verdiyi onomastik material əsasında müəyyənləşdirilir.

Lullubu dili Zaqroş-elam dilləri qrupuna aid edilir. Q. A. Melikişvili lullubu və elam dillərinin qohumluğu mülahizəsinin xeyrinə əlavə məlumatlar gətirir. O, öz növbəsində «zaqroş-elam qrupu» dillərini müasir Qafqaz dilləinə yaxın hesab edir.

Urmiyanı hövzə əhalisinin etnik cəhətdən formalaşmasında e. ə. III minilliyin sonlarından məlum olan hürrilər mühüm rol oynamışlar. Onlar Mesopotamiyanın şimalından və Suriyadan tutmuş Urmiya gölünədək Ön Asiyanın geniş bir ərazisində yayılmışdılar. Həmin ərazidə, habelə Zaqafqaziyanın və Şimal-Qərbi İrənin xeyli hissəsində yayılmış Kür-Araz mədəniyyətini hürrilərin səpələnmələri ilə əlaqələndirirlər⁵².

⁴⁹ Г. А. Меликишвили. Наир-Урарту. Стр. 120.

⁵⁰ Lullubuların adı çəkilən bütün mixi yazılı mənbələri cəlb etməklə lullubu tayfalarının tarixi H. Glengel tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bax: // Klengel. Lullubum. Ein Beitrag zur Geschichte der altvorderasiatischen Gebirgsvolker, "Mitteilngen des Institute für Orientforschung", XI, 3, 1966, p. 349-371.

⁵¹ G. A. Barton. The royal Inscriptions of Sumer and Akkad. New-Havan, 1929, p. 142-150.

⁵² Kür-Araz mədəniyyəti abidələri /səthi çox parlaq süyrələnmiş dar dibli, yarımşarvari qara rəngli qulplu saxsı qablar, qatışıq tərkibli metal əşyalar/ əvvəllər eneolit dövrünə aid edilirdi /Bax: Б. А. Куфтин. Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-аракский энеолит. ВМГ, XIII, Тбилиси, 1944/.

Sonralar yeni abidələrin üzə çıxarılması, xüsusilə Naxçıvan zonasında Kültəpədə aparılan qazıntılar sayəsində ayrı-ayrı dövrlərin stratiqrafik ardıcılığı müəyyənləşdirildi və həqiqi eneolit

Hürri dilində müxtəlif dövrlərə aid bizə xeyli miqdarda yazılı abidələr gəlib çatmışdır⁵³.

Hürriilər e. ə. II miilliyin ortalarında Şimali Mesopotamiyada qonşu dövlətlərə uzun müddət böyük təsir göstərən güclü Mitanni (hett mənbələrində; Aşşur mənbələrində isə Naniqalbat) dövlətini təşkil etmişlər. E. ə. XIII əsrdə Mitanni dövləti hett dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü; sonralar isə ərazisi Aşşur dövlətinin tərkibinə qatıldı. Çox güman ki, Mitanni adı Herodotun saspirlər və alardoilərlə yanaşı çəkdiyi matienlər tayfasının adında saxlanılmışdır^{54,54}. İndiki Urmiya gölünün antik mənbələrdəki adı-Matiana, Mantianada elə bu addan intişar tapmışdır.

E. ə. I minilliyin əvvəllərində hürriilər artıq iri siyasi birlik təşkil etmirdilər. Ancaq ucqarlarda hürriidilli xırda hakimliklər qalmışdı.

Son illərdə aparılmış linqvistik tədqiqatlar nəticəsində hürri və ona yaxın olan Urartu dilinin Şimali Qafqaz dillərinin şərq qoluna mənsub olduğunu sübut edən yeni dəlillər əldə edilmişdir⁵⁵.

E. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiya gölündən cənubdakı ərazi Zamua adı ilə tanınmağa başladı⁵⁶. Bu ad lullubu tayfalarından birinə mənsub yerli ad hesab edilir⁵⁷. Sonralar həmin ərazi hissələrində mannalılar yüksəldi. Bu ad altında şübhəsiz ki, ayrı-ayrı qohum tayfalar birləşir⁵⁸. Lakin, xeyli sonralar da, hətta Manna dövləti özünün yüksəliş dövrünə çatdıqda da bu ərazi «Lullubu» adını

təbəqəsi /dairəvi və düzbucaqlı planda tikililər, kobud hazırlanmış naşılı keramika və suni qatışıq olmayan misdən hazırlanmış nadir metal məmulatı və s/ aşkar edildi. Qafqazda və eləcə də digər vilayətlərdə yayılmış bu mədəniyyət erkən tunc dövrünə /e. ə. IV minilliyin sonu - e. ə. III minilliyin sonu/ aid edilir. /O. A. Абибуллаев. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку, 1982, səh. 24-79/.

⁵³ И. М. Дьяконов. Языки древней передней Азии..., М., 1967, səh. 114-115

⁵⁴ Herodot, III, 94

⁵⁵ И. М. Дьяконов. С. А. Старостин. Хуррито-урартекте и восточно-кавказские языки, səh. 164-165

⁵⁶ II Aşşurnasirapal əvvəllər Lullubular ölkəsinin adını Zamua ölkəsi ilə yanaşı çəkir (ARAB I, 355), lakin sonrakı məlumatlarda isə onlar artıq sinonim kimi çıxış edirlər.

⁵⁷ Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту. Сəh. 124.

⁵⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии. səh. 101; И. Алиев. История Мидии, səh. 67; E. A. Qrantovski Zamua adının Urmiyaayını əyalətləri əhatə etməsi, Daxili Zamua adının isə sonralar yaranmış Manna ilə uyğun gəlməsi fikri ilə razılaşmır (Ранняя история иранских племен Передней Азии, səh. 121). Bu mübahisədə əsas dəlil zamualılar və aşşurlar arasında döyüş baş vermiş «Daxili Zamua dənizi»nin Urmiya və Zəribər gölü ilə eyniləşdirilməsidir. «Daxili Zamua dənizi»ni Zəribər gölü ilə eyniləşdirən E. A. Qrantovski hesab edir ki, Zamuanın bir hissəsi olan Daxili Zamua Süleymaniyadən şimali-şərqdə yerləşmiş və bu ərazi Mannanın tərkibinə daxil olmamışdır. Lakin Daxili Zamua Urmiya gölünədək uzanmasa da, sərhədləri vaxtaşırı Aşşur sərhədlərinə çatan Mania ölkəsinin tərkibinə daxil olmalı idi (AVIU, 3, № 73). Bundan əlavə bizə elə gəlir ki, Aralıq dənizi, Fars körfəzi, Nairi və Urmiya gölləri barədə təsəvvürə malik olan aşşurlar heç cür Zəribər kimi kiçik bir gölü «Daxili Zamua dənizi» (ad hətta hökmdar titulatürasına daxil idi) adlandıra bilməzdilər. Doğrudur, L. D. Levinin hesab etdiyi kimi İran ərazisində su hövzəsi o qədər azdır ki, hər bir göl xatırlanmağa layiqdir.

saxlamışdı. O, arxaik forma kimi Aşşur hökmdarlarının orakullara müraciətində və ya sinonim kimi özlərinin Urmiyanı əyalətlərə hərbi yürüşlərini yüksək üslubda təsvir etdikdə işlədirdi.

E. ə. I minilliyin əvvəllərindən yazılı mənbələrin təsdiq etdiyi kimi indiki Cənubi Azərbaycan ərazisində dövlət qurumu prosesi başlayır. Mixi yazılı mənbələrdən bizə müxtəlif tayfaların adları, daha güclü qonşulardan asılı vəziyyətə düşüb tədricən qaynayıb-qarışan çoxlu kiçik birliklər məlumdur. E. ə. IX əsrdən bu ərazidə Manna hökmdarlığı fərqlənməyə başlayır. Sonralar o, Cənubi Azərbaycanın demək olar ki, bütün ərazisini birləşdirdi, aşşurların və urartuluların işğalçılıq cəhdlərinə qarşı fəal mübarizə apardı.

E. ə. I minilliyin əvvəllərini R. Girşman İran yaylası tarixində «qaranlıq dövr» adlandırır. E. ə. I minilliyin ilk əsrləri arxeoloji baxımdan müxtəlif mədəniyyətlərə məxsus texnikaların qaynayıb-qarışması, keramika və metal məmulatının hazırlanma üsulları və üslubunda yeni cizgilərin meydana çıxması ilə səciyyələnir. Yazılı mənbələrdə bu, əvvəllər burada yaşamış etnik qrupların dillərindən fərqlənən dildə meydana çıxmış yeni şəxs adlarında və etnotoponimik adlarda öz əksini tapmışdır.

Bütün bu dəyişikliklər e. ə. I minilliyin əvvəllərindən bu əraziyə sonrakı yüzilliklərdə daha əhəmiyyətli rol kəsb edən müxtəlif etnik qrupların soxulması ilə əlaqədar idi. Tədqiq etdiyimiz əraziyə bu tayfaların gəlmələri nəticəsində atçılığın inkişafı ilə bağlı təsərrüfatın yeni formaları da təkmilləşməyə başlayır.

Bu dövrdən başlayaraq atdan minik vasitəsi kimi istifadə edilməsi mühüm hadisə idi⁵⁹ (hərbi işdə sürətli süvari qoşun döyüş arabalarından daha çox effektiv idi).

Göstərilən vəziyyət irandill qruplara (güman edildiyi kimi ilk dəfə atdan minik vasitəsi kimi istifadəni onlar təbiiq etmişlər) yerli əhali qarşısında üstünlük verdi və onların geniş yayılmalarına şərait yaratdı; bu da diyarın etnik xəritəsinin dəyişməsinə səbəb oldu.

Göstərilən ərazi əhalisinin etnik xarakteristikasını vermək üçün irandill tayfaların İran yaylasına soxulması dövrünü və onların keçib gəldikləri yollar məsələsini izah etmək vacibdir. Bu məsələ barədə müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Tədqiqatçıların bir qismi bu tayfaların Orta Asiyadan çıxmalarını, digərləri isə Qafqazdan keçərək gəldiklərini göstərirlər.

III Salmanasarm e. ə. 834-cü ilə aid salnamələrində ilk dəfə «Amaday»— midiya tayfa birliyinin adı çəkilir. Bu aşşur hökmdarı onlara qarşı hərbi yürüş edir. Həmin dövrdə midiyalılar Həmədanla Zəncan arasındakı rayonda yerləşirdilər.

⁵⁹ Onu qeyd etmək lazımdır ki, at Ön Asiyada e.ə. III minillikdən məlum idi. Hələ Şumer mətnlərində ANSE. KUR. RA (“dağ eşşəyi”) loqoqramması vasitəsilə atın adı çəkilir. Elə həmin dövrdən at dördtəkərli arabaya və ikitəkərli yüngül döyüş arabasına qoşulurdu. Bax: A. Kattenhiveç. Hippologia Hethitica, p. 9 – 12; И. М. Дьяконов. Армицы на Ближнем Востоке: конец мифа с. 41 və s.

Onlar tədricən şərqdən-qərbə doğru irəliləyərək öz aralarında apardıqları mübarizədə zəifləmiş Qədim Şərq dövlətlərinin ərazilərini ələ keçirdilər⁶⁰.

Aşşur mənbələrindən məlum olan Şimali-Şərqi İran ərazisində Urmiya gölü ətrafındakı ərazidə İran etimologiyalı şəxs adlarının təhlilinə əsaslanan E. A. Qrantovski göstərir ki, irandilli əhali Şimali-Qərbi İranda ən azı e. ə. IX-VIII əsrlərdə yayılmışdı. Bu nəticə, ona irandilli tayfaların Orta Asiyadan yox, şimaldan, Qafqazdan keçərək Qərbi İrana doğru irəliləmələrini sübut etməyə imkan verir.⁶¹

T. Sulimirski Zaqafqaziya ərazisindən cənub rayonlara irəliləyən köçəri tayfaları skiflərlə eyniləşdirir⁶². O, skiflərin Zaqafqaziya və Qərbi İrana gəlmələri tarixini daha əvvələ çəkməyi irəli sürür. Yazılı mənbələrin verdiyi məlumatlara, həmçinin Qara dənizyanı bozqırlarının və Qafqazın⁶³ skiflərə aid edilən arxeoloji materiallarına əsaslanaraq skiflərin gəlmələri arasında iki yüz il fərq olduğunu göstərən T. Sulimirski kərtmə qəbirlər mədəniyyətini erkən skif mədəniyyəti saymağı təklif edir⁶⁴.

O, katakomba mədəniyyəti adamlarını kimmerlərlə eyniləşdirir; katakomba qəbirləri mədəniyyətinin sonunu isə təqribən e. ə. 700-cü ildə kimmerlərin Urartu dövləti sərhədlərində görünmələri dövrünə aid edir⁶⁵. Ağ bəzəkli keramika ilə müşahidə olunan Gəncə-Qarabağ mədəniyyətinin yaranmasını o, Zaqafqaziyada yeni tayfaların görünməsi ilə əlaqələndirir və belə nəticəyə gəlir ki, yerli Zaqafqaziya elementlərinin mövcudluğu ilə yanaşı, bu mədəniyyət onu Şimali Qafqaz bozqırları mədəniyyəti ilə bağlayan xüsusiyyətə də malikdir⁶⁶.

⁶⁰ Hind-İran tayfalarının Orta Asiya yolu vasitəsilə Ön Asiyaya soxulmaları barədə xeyli geniş ədəbiyyat mövcuddur. Bir çox görkəmli alimlər bu nəzəriyyəni müdafiə edirlər: E. Herzfeld. *The Persian Empire*. Wiesbaden, 1968; В. В. Баргольд. Соч., т. 1, səh. 109, 171; т. VII, səh. 35-36; И. М. Дьяконов. *История Мидии*; И. М. Оранский. *Введение в Иранскую филологию*, М., 1960; Т. Cuyler Young. *A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500-500 V. C.*

⁶¹ Э. А. Грантовский. *Иранские племена из приурмийского района IX-VIII вв. до н. э.*, səh. 250-265; yenə onun. *Ранняя история иранских племен Передней Азии: yenə onun. О распространении иранских племен на территории Ирана.*

⁶² T. Sulimirski. *Scythian antiquities in Western Asia*, p. 288-289.

⁶³ Кərtmə qəbirlər və katakomba mədəniyyətlərinin mənşəyi, onların yayılması məsələlərinə aid xeyli elmi ədəbiyyat həsr edilmişdir. Вах О. А. *Кривцова-Грачева. Поволжье и Причерноморье в эпоху поздней бронзы*. МИА, 46, М., 1955; // Я. Мерперт. *Из древнейшей истории Среднего Поволжья*. МИА, 61, М., 1958; Т. П. Попова. *Племена катакомбной культуры*. Тр., ГИМ, 24, М., 1955; М. И. Артамонов. *Этногеография Скифии*. «Ученые записки ЛГУ», вып. 13, 1949; yenə onun. *К вопросу о происхождении скифов*. ВДИ, 2, 1950; yenə onun. *Происхождение скифского искусства*, СА, 4, 1968.; Е. И. Круяков. *Археологические исследования института Кабардинской АССР*», У, Нальчик, 1950; yenə onun. *Киммерийцы на Северном Кавказе*. МИА, 68, М., 1958; А. А. Иессен, *К вопросу о памятниках VIII-VII вв. до н. э. на юге европейской части СССР*, СА, XVIII, 1953.

⁶⁴ Кərtmə qəbirlər mədəniyyətini skiflərlə bağlamaq cəhdlərinə ilk dəfə А. М. Tallgren təşəbbüs göstərmişdir. А. М. Tallgren. *La Pontide prescythique apres l'introduction melaux*, ESA, II, 1926, p. 223.

⁶⁵ T. Sulimirski. *Göstərilən əsəri*; səh. 286—287.

⁶⁶ Yenə orada, səh. 290—293.

T. Sulimirski skiflərin daha öncə buralara gəlmələri tarixini təsdiqləmək üçün II Aşşurnasirapalın dövrünə aid relyefdəki səhnəni misal gətirir. Relyefdə təsvir olunan ox və yayla silahlanmış iki atlını o, geyim və əlbisəsinə görə skif hesab edir.

E. ə. IX əsrin ortalarından Aşşur mənbələrində Parsua (Par-su-a, Pa-ar-su-a, Par-su-as) adı çəkilməyə başlayır⁶⁷. Parsua ölkəsinin lokalizəsi hələlik dəqiqləşdirilməmişdir. Onu Urmiya gölündən gah qərbdə, gah cənubi-qərbdə, gah da Cənubi-şərqdə yerləşdirirlər.

Parsua əyalətinə xüsusi məqalə həsr etmiş R. M. Bömer bunu parsualıların Urmiya gölünün qərb sahillərindən tədricən hərəkət edib Cənuba, sonralar məskunlaşdıqları əraziyə doğru öz yerlərini dəyişmələri ilə izah edir. Aşşur hökmdarlarının hərbi yürüş marşrutlarını, müxtəlif dövrlərdə Aşşur, Urartu və Manna dövlətləri tərəfindən işğal edilmiş həmin ərazilər ilə müqayisəsini təhlil edən P. M. Bömer belə hesab edir ki, III Salmanasarin dövründə Parsua Urmiya gölünün bütün qərbinə əhatə edirdi. Onlar yeni həlmiş tayfaların təzyişi altında hərəkətə gəldilər; III Tiqlatpalasar və II Sarqonun dövründə Missidən cənubi-qərbdə yerləşən Parsua əyalətindən söhbət gedir, Sinahherib dövründə isə Parsua artıq Elam və Anşanla birlikdə çıxış edir⁶⁸.

Parsuanın Urmiya gölü yaxınlığında lokalizə edilməsinin əksinə çıxan L. D. Levin bu əyaləti Mahidəştdə yerləşdirir⁶⁹.

İ. M. Dyakonov göstərir ki, Aşşur mənbələrində Parsua⁷⁰ adlanan ərazidə İran toponimləri və şəxs adları yoxdur; bu ərazidə hələ irandilli tayfalar olmamışdı. Bu ərazi dilcə hələ irandilliliyə qədərki dildə qalırdı. «Parsua» Midiya sözüdür və bu söz «kənar, böyür, ucqar» mənasında Zamua ərazisinin bir hissəsinə onlar tərəfindən verilmişdir⁷¹.

Parsua⁷² ilə yanaşı adları çəkilən əyalətlərin lokalizəsini dəqiqləşdirən E. A. Qrantovski belə bir nəticəyə gəlir ki, müxtəlif vaxtlarda əz sərhədlərini dəyişsə də Parsuanın əsas özəyini Zamuadan şərqdə və Bit Hambandan şimalda yerləşən eyni torpaqlar təşkil etmişdir⁷³.

⁶⁷ O. Schroeder. Keilschrifttexte aus Assur historischen Inhalts, II, Leipzig, 1922, n. 113-114.

⁶⁸ R. M. Boehmer. Zur Lage von Parsua im IX Jahrhundert von Christus.

⁶⁹ L. D. Levine, göstərilən əsəri, səh. 112.

⁷⁰ İ. M. Dyakonova görə bu rayon müasir Süleymaniyə-Zohab-Senəndej şəhərləri üçbucağında yerləşirdi. Вах. История Мидии, səh. 89.

⁷¹ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 69, 161; yenə onun. Языки древней Передней Азии, М., 1967, стр. 90-91; yenə onun. The origin on the "old persian" writing system and the ancient oriental epigraphic and analistic tradition. "W. B. Henning memorial volum", London, 1970, p. 110, n. 35.

⁷² Parsua adının izahına, onun dil mənsubiyyətinə, onun lokalizə edilməsinə xeyli ədəbiyyat həsr olunmuşdur. Bütün bu müxtəlif baxışlı ədəbiyyat E. A. Qrantovskinin «Ранняя история иранских племен Передней Азии» /стр. 133-182/ əsərində hərtərəfli təhlil edilmişdir.

⁷³ Yəni, Sirvana çayından şimala doğru. Вах: Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, səh. 140.

E. A. Grantovski göstərir ki, bu əyalətdə qeyri-İran toponimləri hələ mövcud olsa da e. ə. IX əsrdə o, artıq irandilli tayfalarla məskunlaşmışdı və əyalətin adı da onların adından intişar etmişdir. O, aşşurların «qərbdən irəliləyərək oradan xeyli şərqdə yaşayan və yerli əhaliyə də yad olan onun əhalisi (yəni midiyahılar - S. Q.) tərəfindən verilmiş əyalətin adını mənimsəyə bilmələri» ilə razılaşır⁷⁴.

R. Girşmana görə irandilli tayfalar İran yaylasına iki yolla daxil olmuşlar: onların qərb qolu Qafqazdan, şərq qolu isə Orta Asiyadan gəlmişdir. Urmiyanı hövzəyə onlar Qafqazdan gəlmişlər. Cənuba doğru irəliləyən şərq qolu müqavimətə rast gələrək qərbə doğru dönmüşdür. Lakin onların irəliləmələri burada da keçilməz Zağros silsiləsi və xeyli inkişaf etmiş yerli mədəniyyətlərin müqaviməti nəticəsində ləngidildi⁷⁵.

E. ə. VIII əsrin sonlarına aid Aşşur yazılı mənbələrindən⁷⁶ aşşurların «gimirrai» adlandırdıqları köçəri kimmerlərin axınlarının baş verdiyini bilmək olur; onların, ardınca isə tezliklə mənbələr⁷⁷ (e. ə. VII əsrin əvvəli) skiflərin asguzai/isguzai adını çəkir. Herodotun məlumatına görə, kimmerlər Qara dəniz sahilli boyunca, Qafqazdan keçərək, skiflər isə «Qafqaz dağlarını sağda qoyub» Xəzər dənizinin qərb sahilli boyunca hərəkət etmişlər⁷⁸.

Kimmerlərin və skiflərin Qafqazdan keçərək Cənubi Rus çöllərindən Ön Asiyaya hərəkət yolları barədə Herodotun verdiyi məlumatı arxeoloji dəlillər də təsdiqləyir. Y. İ. Krupnov öz tədqiqat işində bu tayfaların hərəkət yollarını izləyir və belə hesab edir ki, onlar yolun bütün əlverişli keçidlərindən - Meotida Kolxida sahilboyu yolu, Daryal keçidi ilə hərbi Gürcüstan yolu, Mamison keçidi ilə hərbi Osetin yolu və Dərbənd keçidindən istifadə edərək hərəkət etmişlər⁷⁹.

Aşşur hökmdarları da Urartu və Manna hökmdarları kimi kimmer və skiflərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməyə səy göstərirdilər; lakin mənbələrin göstərdiyi kimi daha çox düşmənçilik münasibətində olmuşlar.

Qimirra ölkəsi Van hökmdarlığından şimali-qərbdə, Kappadokiyanın şərq hissəsində lokalizə edilir⁸⁰. B. B. Piotrovski e. ə. VIII əsrin sonunda kimmerlərin dağdıcı təsirini və onların urartulular əleyhinə daim hərbi fəaliyyət göstərdiklərini

⁷⁴ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен. Передней Азии, с. 147.

⁷⁵ R. Ghirshman. Iran from the Earliest time to the Islamic Conquest, p. 73 76; yenə onun. Invasion des nomades sur le Plateau Iranien aux premier siecles du ler millenaire avant I. C. p. 3-8.

⁷⁶ Bu Aşşur kəşfiyyatçıları Aradsin və Aşşurisanın hökmdar II Sarqon məktubudur. L. Waterman. Royal correspondence of the Assyrian Empire, n. 112, 146.

⁷⁷ J. A. Knudlzon. Assyrische Gebete an den Sonnengott für Staat und Königliches Haus der Zeit Asarhaddons und Assurbanapals. Leipzig, 1893, II, n. 29, 35.

⁷⁸ Herodot, I, 104.

⁷⁹ Е. И. Крупнов. О походах скифов через Кавказ. «Вопросы скифо-сарматской археологии» М., 1954, səh. 186-194; yenə onun. Киммерийцы на Северном Кавказе, МИ А, 68, М.-Л., 1958, səh. 176-190.

⁸⁰ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, səh. 233.

qeyd edir⁸¹. Onlar Frikiya hökmdarlığını darmadağın edərək İoniya şəhərlərini viran qoyub Aşşur sərhədlərini təhdid etdilər.

Aşşurbanipalın (e. ə. 668-635/27) «Rassam silindri» adlanan kitabəsinə görə, Aşşurla ittifaq bağlamağı rədd edən «öz gücünə arxalanan və lovğalanan» Luddu (Lidiya) hökmdarı Quqqu (Qiqes) kimmerlərlə döyüşdə öz ölümünü tapdı⁸². Bu hadisə astrologiyaya aid mətnlərdən birində əks olunmuşdur⁸³. Bu mətnə göstərilən astronomik məlumatların tədqiqi həmin hadisənin dəqiq tarixini məhz e. ə. 657 may ayının 16 və ya 17-də baş verdiyinn dəqiqləşdirməyə imkan yaratmışdır⁸⁴.

Aşşurbanipal dövrünə aid ilahə İştartın şərafinə yazılmış mərmər lövhədəki mətndən bizə öz hakimiyyətini saklar və Qutum (bu adlar altında güman edildiyi kimi Manna və Manna sərhədləri yaxınlığında yerləşən skiflər nəzərdə tutulur) üzərində bərqərar etmiş kimmer hökmdarı Tuqdammenin adı məlumdur⁸⁵.

Təqribən e. ə. 639-cu ildə Tuqdammenin vərəsəsi Sandakşatru Aşşurun şimali-qərb sərhədlərini təhrif edir. Təxminən həmin dövrdə kimmerlər skiflər tərəfindən darmadağın edildi və adları artıq mixi yazılı mənbələrdə çəkilmədi⁸⁶. skiflər uzun müddət Yaxın Şərqdə təhdidedici qüvvəyə çevrildilər. Burada bir şeyi də qeyd etmək lazımdır ki, bu rayonda baş vermiş hadisələr, eləcə də daxili çəkişmələr Aşşur dövlətinin zəifləməsinə və süqutuna səbəb oldu. Bunu Aşşurbanipaldan sonra rəsmi hökmdar kitabələrinin olmaması da sübut edir.

Skiflərin harada möhkəmlənmələri və öz hökmdarlıqlarını təşkil etmələri dəqiq məlum deyildir. Lakin aşşur mənbələrindən biz bilirik ki, onlar Manna dövlətinin hansısa əyalətində yerləşirdilər. Aşşur hökmdarı Asarxaddonun (e. ə. 680-669) dövrünə aid məlumatda bu barədə danışılır: «mannalılar ölkəsinin əyalətində yaşayan skiflər»⁸⁷.

Yazılı mənbələrin məlumatlarını təhlid edən İ. M. Dyakonova görə skiflərin məskəni Manna torpaqlarının şimal sərhədlərində, Araz çayı rayonu və şimala doğru ərazidə lokalizə etmək lazımdır⁸⁸.

İ. H. Əliyev də skif hökmdarlığını qismən Cənubi Azərbaycanda, qismən də Şimali Azərbaycanda yerləşdirir. O, belə hesab edir ki, «skiflər özlüyündə yerlilərlə müqayisədə işğal olunmuş əyalətlərdə siyasi hakimiyyəti öz əllərində saxlayan azlıq təşkil edən hakim təbəqəsi olmuşlar»⁸⁹.

⁸¹ Yəni orada, səh. 235-236.

⁸² AVIU, № 72.

⁸³ P. F. Harper. Assyrian and Babylonian Letters, VII. Chicago, 1914.

⁸⁴ L. F. Hartman. The date of the Cimmerian threat against Assyrianipal according to ABL 1391. JNES, XXI, I, 1962, p. 34-37.

⁸⁵ R. C. Thompson. The British Museum Excavation of Nineveh. BCCA, 1954.

⁸⁶ X. Тадмор. Три последних десятилетия Ассирии. Труды XXV МКВІ, М., 1962, səh. 240-241.

⁸⁷ J. A. Knudtzon. Assyrische Gebete an den Sonnengott, n. 35.

⁸⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 250.

⁸⁹ И. Г. Алиев. История Мидии, səh. 230, prim. 5.

V. B. Vinoqradov bu lokalizənin, daha doğrusu məhz skif «hökmədarlığı»nın Azərbaycanda lokalizə edilməsinin əleyhinə çıxır. Onun fikrincə «hökmədarlıq» ancaq «skif ordusu»nun müvəqqəti düşərgə rayonu olmuşdur və skiflər oradan özlərinin Cənub yürüşlərini həyata keçirmişlər⁹⁰.

Aşşurlara qarşı mübarizədə mannalılar skiflərin köməyindən faydalanır, müttəfiq kimi birgə çıxış edirdilər.

Qələbələrini sadalayan Asarxaddon özü haqqında mətlumat verir: «mannalılar ölkəsinin adamlarını, ram olmayan kutiləri pərən-pərən salan mən silahla onları xilas edə bilməyən müttəfiq, skif İşpakayın qoşununu əzişdirdim»⁹¹.

Skif hökmədarlığı tədricən elə qüdrətləndi ki, onu öz müttəfiqi kimi görmək qərarına gələn Asarxaddon öz qızını skif hökmədarı Partatuaya əvə vermək yolu ilə skiflərlə münasibətlərini nizamlamağa çalışdı⁹². Lakin bu işlə sülh əldə edilmədi. Belə ki, orakullara müraciət mətnlərini tədqiq edən Y. Aronun fikrincə skiflər Asarxaddonun hakimiyyətinin son illərində təhdidedici qüvvə olaraq qalmaqda idilər. O, öz nəticəsini onunla əsaslandırır ki, Partatuanın adı çəkilən mətn düşmən skifləri xatırlayan digər mətnlərdən əvvəl tərtib edilmişdir⁹³.

Hər halda mannalılar Aşşurla mübarizədə skiflərdən öz məqsədləri üçün istifadə etmişlər. Onlar sonralar da bir-biri ilə dostluq münasibətində qalmışlar; belə ki, skiflərin Manna əleyhinə hansısa düşmənçilik hərəkətləri barədə məlumat yoxdur.

Bizə məlum olan mixi yazılı mənbələrə görə skif hökmədarlığı təqribən 80 il mövcud olmuşdur. Herodotda daha bir skif hökmədarının-Prototinin (mixi yazılı mənbələrdəki Partatua ilə eyniləşdirilir) oğlu Madinin adı saxlanılmışdır⁹⁴. Onun dövründə skiflər Midiya hökmədarı Kiaksarı məğlubiyyətə uğradıb özlərinin 28 illik hökmranlıqlarını yaratdılar və viranedici yürüşlərini həyata keçirdilər. Lakin midiyalılar skifləri darmadağın edib yenidən öz hökmranlıqlarını bərpa etdilər. Skiflərin bir hissəsi öz ölkələrində döndülər⁹⁵.

Yazılı mənbələrdə adları çəkilən irandilli tayfaların lokalizəsi və e. ə. IX—VIII əsrlərə aid mixi yazılı mənbələrdə qeyd edlən bizi maraqlandıran ərazidəki onomastik materialın təhlili göstərir ki, Urmiyanı hövzədəki əyalətlər hələ irandilli əhali ilə məskunlaşmamışdı⁹⁶. İrandilli tayfalar Manna dövlətinin əhatə etdiyi ərazi ətrafında yerləşmişdilər və Urmiyanı hövzənin dərinliklərinə

⁹⁰ В. Б. Виноградов. О скифских походах через Кавказ /по письменным источникам/. Труды Чечено-Ингушского научно-исслед. института, IX. Грозный. 1964, сәһ. 21-30.

⁹¹ I R, tabl. 45 sl. II sütun, ARAB II, 516-517; AVİU, сәһ. 65.

⁹² J. A. Knudzon, n. 29; AVİU, 68.

⁹³ Jussi Aro. Remarks on the practice of extispicy in the time of Esarhaddon and Assurbanapal. "La divination en Mesopotamie Ancient et «arts les regions voisines", Wendme, 1966, p. 114.

⁹⁴ Herodot, I, 103

⁹⁵ Yenə orada, II, 106; IV, I.

⁹⁶ E. Herzfeld. The Persian Empire. Wiesbaden, 1968, p. 25.

soxula bilməmişdilər. Heç şübhəsiz ki, onlar buraya müəyyən dərəcədə axıb gəlmişdilər, lakin hakim mövqe tutmurdular.

Hətta e. ə. I minilliyin əvvəllərini irandilli köçərilərin Ön Asiyaya gəlmələrinin erkən tarixi kimi qəbul etsək də onların öz mühacirətlərinin erkən dövründə yerli tayfalara elə bir mühüm təsir göstərmələri ilə razılaşmaq çətinidir.

E. ə. IX əsrin ortalarından ta Midiya dövlətinin təşəkkül tapmasınadək Urmiyanı hövzədə əsas siyasi qüvvə Urmiyanı hövzənin yerli əhalisini birləşdirən, köçəri tayfaların basqınlarının qarşısını alan və onlardan öz marağı üçün istifadə edən, bəzən də onlarla ittifaqda öz rəqiblərinə zərbələr vuran Manna dövləti idi. Əlbəttə bu ərazi sonralar Midiya dövləti tərəfindən zəbt edildikdən sonra heç də əhalinn hamısı iranlılaşmadı; o, hələ bir müddət öz dilini və mədəni xüsusiyyətlərini saxlamalı idi. Məlumdur ki, bir etnik qrupun digəri ilə qaynayıb-qarışması və əvəz olunması prosesi adətən xeyli bir müddət tələb edir. Köçərilər sərhədlərdə məskunlaşma və ya yolları üstündəki dövlətlərin ərazisindən keçərək, onların mövcudluğunu və həyat qabiliyyətini kökündən dağıtmayaraq onu qarət edə bilirdi. İ. M. Dyakonov bunu «Ön Asiyanın yüksək texnikasına malik olmayan köçərilər bu dövlətlərin əsasını təşkil edən möhkəmləndirilmiş şəhər və qalaları dağıda bilməzdilər»-deyə izah edir⁹⁷.

Şəxs adlarının və coğrafi adların təhlili hələlik Manna dövləti əhalisinin dil mənsubiyyətini qəti müyyənləşdirməyə imkan vermir. Bu məsələdə tədqiqatçıların fikri bir-birinə uyğun gəlmir. Onların bir qismi onomastik materialın tədqiqinə əsasən bu əhalini hürridilli hesab edir. Bu adların əksəriyyətinin etimologiyasını onlar hürridilli materialda tapırlar («ukku»⁹⁸ şəkilçisinin mövcudluğu, şəxs adlarının və coğrafi adların ikinci hissəsində seri— «öküz» hürrü tanrısının adının olması və s.)⁹⁹, hürrü tayfaları Suriya və Mesopotamiyadan tutmuş antik müəlliflərin Matiana adlandırdıqları Urmiya gölünədək Ön Asiyada geniş bir ərazidə yayılmışdılar. Herodot matien tayfasının adını çəkir; onun məlumatlarından görünür ki, onlar qismən Mannaya məxsus torpaqlarda da yerləşiblmüş. İ. M. Dyakonov matienləri hürrü tayfası hesab edir və göstərir ki, onlar Urmiya gölünün ancaq qərb və şimal sahilləri boyunca məskunlaşa bilərdilər. O, Manna dövlətinin hürridilli olmasını və Zaqrəş dağlarından şərqdə hürrilərin mövcudluğunu şübhəli sayır¹⁰⁰.

⁹⁷И. М. Дьяконов. Последние годы Урартского государства, ВДИ, №2, 1951, сәh. 39.

⁹⁸ E. A. Grantovski sübut edir ki,—«ukku» şəkiçisi Aşşur və Elam dillərində olan mətnlərdə qeyd edilən adlarına aiddir və o, bu adların bəzilərini İran materialı əsasında izah edir. Вах Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен. Передней Азии, сәh. 251-256.

⁹⁹ Gelb, R. M. Purves; A. A. Macrae. Nuzi Personal Name, OIP, LVII, 1943, p. 192- 256-279; E. A. Speiser. Introduction to Hurrian, AASOR, XX, 1941.

¹⁰⁰ И. М. Дьяконов. Языки древней Передней Азии, стр. 116-117.

İ. M. Dyakonov Manna dövlətinin Diyala çayının yuxarı axarınadək cənub əyalətlərinin əhalisini kuti-lullube etnik qrupuna, Diyala və Kərxa çaylarının yuxarı axarındakı əhalini isə kassi etnik qrupuna aid edir¹⁰¹.

Mixi yazılı və antik mənbələrin materiallarını tədqiqata cəlb edən İ. H. Əliyev e. ə. III-I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış xalqların dil və etnik-mədəni cəhətdən Zaqroş-Elam və hürri etnosları ilə yaxınlığını əsaslandırmağa çalışır¹⁰².

R. M. Böhmer Manna əhalisini hürri hesab edir. O, Manna dövlətinə aiddiyyəti olan Aşşur və Urartu mətnlərində qeyd edilən şəxs adlarının və coğrafi adların tam siyahısını göstərir. Bu adları təhlil edərək o, belə nəticəyə gəlir ki, onların əksəriyyəti hürriyə, bəziləri kassilərə, ancaq bir neçəsi isə irandillilərə aiddir¹⁰³.

Q. A. Melikişvili hesab edir ki, şərqə doğru xeyli uzaqlara irəliləmiş hürri ünsürləri Dağlıq Zaqroşda adacıqlar şəklində Zaqroş-Elam dil qrupuna mənsub əhali arasında mövcud idilər. Lakin Manna dövlətinə hürri təsirini hürri etimologiyasının seçildiyi bəzi şəxs adlarına və toponimik adlara görə izləmək mümkündür¹⁰⁴.

Urmiyanı hövzənin şimal əyalətlərinə gəldikdə isə o, ayrı fikrin üstündə dayanır. Kitabə tapılmış Libliuni «hökmdar şəhəri» olan Puluadi ölkəsinin yerləşdiyi ərazinin müəyyənləşdirilməsi və Urartu mənbələrində qeyd edilən digər şimal «ölkə» adlarının tədqiqi ilə əlaqədar olaraq Q. A. Melikişvili iu/iw-şəkilçili toponimik adların tədqiqinə əsaslanan fərziyyə irəli sürmüşdür. O, belə hesab edir ki, həmin şəkilçili toponimik adlar dilcə iber-Qafqaz dillərinin şimali-şərqi Dağıstan qrupuna yaxındır. Dağıstanda indi də şəkilçili toponimlərə addımbaşı təsadüf edilir (Qunib, Purib, Kaxib, Arçib, Qalib və s.). Bundan başqa Q. A. Melikişvili Alban-Dağıstan və Urmiyayanı əyalətlərin qədim etno-toponimik adlarındakı oxşarlığa (ümumiliyə) də nəzəri cəlb edir və nümunələr göstərir: Zikertunun paytaxtı Parda və Albaniyada Bərdə şəhəri, qədim Andiya və Dağıstanın müasir toponimikasında Andi və s.¹⁰⁵.

R. Dayson belə hesab edir ki, hürriyə ta Elamadək Zaqroş dağlarına səpələnmişdilər və Manna dövlətinin də əhalisi hürriyə olmuşdur. Onun ehtimalına görə, hürriyə Həsənlu rayonunda hələ e. ə. XII əsrdə mövcud idilər. Bu rayonda təqribən e. ə. XIII əsrin sonunda və e. ə. XII əsrin əvvəlində mədəniyyətlərin əvəzlənməsi baş verdi. Əvvəllər mövcud olmuş ölümləri yaşayış məskəninin daxilində basdırma adətindən fərqli olaraq qəbiristanlıq üçün xüsusi

¹⁰¹ И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 138-140.

¹⁰² И. Алиев. История Мидии, сәh. 84 və s.

¹⁰³ R. M. Boehmer. Volkstum und Städte der Mannaer, p. 18-19.

¹⁰⁴ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царства, сәh. 60; yenə onun, Наири-Урарту, сәh. 131-140.

¹⁰⁵ Г. А. Меликишвили. Новая урартская надпись из Иранского Азербайджана, сәh. 9-10.

sahələr ayrılması adətinin meydana çıxması da həmin dövrə aiddir. Həmin dövrdə burda yayılmış və e. ə. 1600-1250-ci illərə aid edilən (Həsənlu VI dövrü) paralel zolaqlar, büsbütün üçbucaqlar, dam-damalar, şüa xətləri və s. həndəsi ornamentlərlə bəzədilmiş boyalı keramika demək olar ki, tamamilə aradan çıxır. Onu, məmulatları çox kobud hazırlanmış tutqun qara rəngli monoxrom keramika (Həsənlu V dövrü) əvəz edir. Tutqun qara rəngli keramika ənənələri sonralar (Həsənlu IV dövrü) da davam edir; köhnə formalar qalmaqla yanaşı yeniləri meydana çıxır. Əşyalar nisbətən səylə hazırlanırlar və daha zərif görkəm alırlar.

R. Daysonun fikrincə e. ə. XII əsrdən e. ə. VII əsrdək qəbiristanlıq üçün eyni bir sahədən istifadə adətinin davam etdirilməsi və oxşar dəfn adətlərinin mövcudluğu da əhalinin etnik tərkibinin sabitliyini təsdiq edir. Qəbrə ölü ilə yanaşı içində yemək və içki olan müxtəlif küplər, bəzək əşyaları qoyulurdu. IV dövrdə yalnız içki küplərinin forması özündən əvvəlki dövrün formalarından fərqlənir. Lüləyi uzun çaydan növlü formalar üstünlük təşkil etməyə başlayır¹⁰⁶.

1957-1958-ci illərdə Həsənluda aşkar edilmiş sümük materiallarının, eləcə də O. Steynin 1936-cı ildə burada qazdığı materialların tədqiqi yerli sakinlərin əsasən uzunbaşlı, Aralıq dənizi tipli olduğunu göstərir. T. A. Rathbun belə nəticəyə gəlir ki, uzun bir dövr ərzində burada əhalinin fiziki tipi yekcins və sabit olmuş, həm də müxtəlif mədəniyyətlər dövrünün nümayəndələri arasında elə bir fərqlənmə əlaməti müşahidə edilməmişdir¹⁰⁷. R. Dayson da bu tipin e. ə. I minilliyin əvvəllərində Həsənluda, Göytəpədə və s. yayılanlarla uyğun gəldiyini göstərir. O, qeyd edir ki, yalnız e. ə. IX-VIII əsrlərdə Təpə Sialkda, həmçinin Xəzər dənizi sahilində I Şahtəpədə qısabaşlı, hətta lap qısabaşlı fərdlər görünməyə başlayır.¹⁰⁸

Həsənlu qazıntıları zamanı tapılmış müxtəlif bədii sənət əşyaları üzərində insan təsvirləri aşkar edilmişdir. İnsan fiqurlarına naxış vasitəsi kimi qablarda, möhürlərdə və bir tunc dəstəkdə təsadüf olunur. Onların enli burnunun üstü almla düz birləşmiş, gözləri aralı olmuş; qısa saqqal və çiyinlərdə təkülən uzun saç saxlamışlar. Skelet qalıqlarına əsasən V. Krouford belə nəticəyə gəlir ki, onlar orta boylu (təqribən 165 sm) olmuşlar¹⁰⁹. T. A. Rathbun daha dəqiq ölçü göstərir: kişilərin orta boyu -168,32 sm, qadınlarını - 159,55 sm¹¹⁰.

R. Daysonun fikrincə bütün bu mədəniyyət elementləri və antropoloji dəlillər mənşəliyinin hürrə mənşəli olmaları lehindədir.

¹⁰⁶ R. N. Dyson. The Hasanlu Project, p. 642; yenə onun. Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu, p. 195-196.

¹⁰⁷ T. H. Rathbun. An Analysis of the Skeletal Material excavated at Hasanlu, Iran, p. 41-42.

¹⁰⁸ R. N. Dyson. Hasanlu and early Iran, p. 119-120.

¹⁰⁹ V. Crawford. Hasanlu. 1960, p. 89.

¹¹⁰ T. A. Rathbun. Göstərilən əsəri, səh. 41.

Həsənludan tapılmış qızıl camın üzərindəki təsvirlərin E. Porada tərəfindən Kumarva haqqında hürrü mifinə illüstrasiya kimi çox inandırıcı şəkildə şərh edilməsi də mannalıların hürrü mənşəli olmaları xeyrinə tutarlı dəlildir¹¹¹.

Bələliklə, tədqiq edilən ərazinin əhalisinin etnik mənsubiyyətinin müəyyənəşdirilməsində lingvistik təhlillə yanaşı maddi mədəniyyət dəlillərini də nəzərə almaq lazımdır. Urmiyanı əyalətlərin bizə məlum ən qədim əhalisi olan kuti-lullubu etnik qrupları hürrülərin buraya gəlməsi ilə tamamilə aradan çıxma bilməzdi. Görünür, kuti-lullubu və hürrü tayfaları uzun müddət yanaşı yaşamış, sonralar mannalıların güclənməsi ilə əlaqədar onlar vahid dövlətdə birləşmişlər. Kutü və hürrü dillərinin qohum olması da mümkündür¹¹².

Qədim Şərqi dilləri və Qafqaz dilləri arasındakı lingvistik əlaqələr problemini tədqiq edən İ. M. Dyakonov belə hesab edir ki, hürrü-urartu dili çox güman ki, kutü tayfalarının da mənsub olduqları nax-dağıstan dilləri qrupu ilə bir sıra oxşar struktur cizgilərinə malikdir. O, öz nöqtəyi-nəzərini hürrü və kutü tayfalarının yaşadığı ərazilərdə yayılmış Kür-Araz eneolit mədəniyyətinin mövcudluğu faktı ilə əsaslandırır.

Mannalıları hətta hürrü olsaydılar da, bu heç də mannalıların birləşdirdikləri bütün ərazilərdə hürrü tayfalarının yaşadığı demək deyildir. Hər şeydən əvvəl, bunu etimologiyası açılmamış və hürrü dili ilə izah edilə bilməyəcək toponimik adlar qalmış şimal əyalətləri barədə dəqiq söyləmək olar.

Bununla əlaqədar, hesab etmək lazımdır ki, istər bu, istərsə də digər tayfalar e. ə. I minilliyin əvvəllərində bu ərazidə inkişaf edən mədəniyyətə öz töhfələrini vermişlər.

¹¹¹ E. Porada. The Hasanlu Bowl, p. 19-22; yenə onun. The Art of Ancient Iran, p. 94-101.

¹¹² И. М. Дьяконов. Некоторые лингвистические данные к проблеме-связей населения восточного Кавказа и Закавказья с древним Востоком в III—I тыс. до н. э., Баку, 1966, səh. 5-8.

III FƏSİL

E. Ə. I MİNİLLİYİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ DÖVLƏTİN YARANMASI VƏ SİYASİ TARİX

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNDƏ SİNİFLİ CƏMİYYƏTİN VƏ ŞƏHƏR DÖVLƏTLƏRİN MEYDANA GƏLMƏSİ

Tarixşünaslıq elmində Urmiya gölüne bitişik ərazilərdə yaşayan tayfaların Manna dövlətinin təşəkkülünədək ibtidai icma quruluşunda yaşamaları mülahizəsi daha çox yayılmışdır¹¹³. Buna arxeoloji materialların olmaması daha çox imkan yaratmışdı.

Arxeoloji materialların, eləcə də bu ərazinin adı çəkilən mixi yazılı mənbələrin təhlili göstərir ki, vəziyyət heç də belə olmamışdır. Urmiya gölündən cənubda Həsənlu qazıntıları nəticəsində aşkar edilmiş arxeoloji materiallar e. ə. X əsrin sonu və e. ə. IX əsrin əvvəllərinə aid olan mixi yazılı mənbələrə yeni baxımdan yanaşmağa imkan verir.

Mixi yazılardan bəlli olduğu kimi, e. ə. I minilliyin əvvəlində Cənubi Azərbaycan ərazisinin özündə assurlarla mübarizə aparən bir neçə «çarlıq» var idi, burada ayrı-ayrı «çarlıqların» birləşməsi prosesi gedirdi və bunun sayəsində onlar uzun müddət Assuriya işğalçılarına müqavimət göstərə bilirdilər.

Assuriya dövlətinin güclənməsinin yeni dövrü e. ə. X əsrin sonundan-IX əsrin əvvəlindən başlanır. Bu vaxtdan etibarən assurlar şimala və şimal-şərqə xüsusilə tez-tez yürüşlər edir, bir-birinin ardınca bu torpaqları tutmaq və onların sakinlərini əsarət altına almaq üçün ilk cəhdlər göstərirlər.

Assuriya qaynaqlarında Urmiyaboyu ərazisinin Cənub hissəsi uzun müddət Zamua adı altında tanınır. İlk dəfə onun adı II Adadnerari (e. ə. 911-891) yazılarında¹¹⁴ zəbt etdiyi dövlətlər sırasında çəkilir¹¹⁵.

Artıq e. ə. IX əsrin əvvəlində burada bütün Zamuani, yaxud hər halda onun xeyli hissəsini əhatə edən birləşmə əmələ gəlir, onun başında Daqara

¹¹³Lakin Urmiyanı hövzə ərazisində Manna dövlətinin təşəkkülünədək e. ə. I minilliyin əvvəllərində burada kiçik siyasi qurumların mövcudluğu barədə ümumi şəkildə olsa da mülahizələr söylənilmişdi. Вах, И. М. Дьяконов. История Мидии, səh.155; И. Алиев. История Мидии, səh.166, 168 və s.

¹¹⁴Layard. Inscriptions in the Cuneiform Characters from Assyrian Monuments. London, 1851, p 1. I, sət. 16.

¹¹⁵Y. A. Şpayzerin əsərinin ikinci hissəsi II Aşşurnasirapalın Zamuaya ikinci hərbi yürüşünün təhlilinə həsr olunmuşdur. O, aşşur mənbələrində adı çəkilən toponimləri müasir yerlərlə lokalizə etməyə cəhd göstərmişdir. E. A. Speiser. Southern Kurdistan in Annals of Ashurnasirpal and Today. AASOR, 1928, VII, səh. 14-29.

vilayətinin tayfa başçısı Nur-Adad dururdu¹¹⁶. Daqara vilayətn şimal-şərq və şərq ölkələrinin bir növ qapısı idi, buna görə də assurlar onu işğal etməyə xüsusi maraq göstərirdilər. 881-ci ildə Zamua üzərinə yerişən II Aşşurnasirapal (e. ə. 883-859) məlumat verir ki, zamualılar istilaçıların yolunu kəsmək üçün Babit aşırımında (indiki Dərbəndi Bazian¹¹⁷) müdafiə divarı hörmüşlər. Lakin onlar basqının qabağını ala bilməmişlər və II Aşşurnasirapal Daqara «ölkəsinin» Birutu, Uze və Laqalaqa qalalarını ətraf məskənlərlə birlikdə işğal etmiş, çoxlu qənimət ələ keçirmiş və əsirlər tutub aparmışdı. Assurların Daqaraya tərəfdar olan qonşu vilayətlərə hücum edib, Bara, Bunasi və Larbusa şəhərlərini tutmasından istifadə edərək, Nur-Adad öz mövqelərini möhkəmləndirir. Lakin assurlar yenidən qalib gəlir və bu dəfə Birutu qalasını yandırır¹¹⁸.

E. ə. 880-ci ildə Zamua əhalisi yenidən yürüş edən II Aşşurnasirapalın qoşunları ilə mübarizə aparırlar. Bu zaman Zamuanın başında artıq Ameka dururdu. Qaynaqlar onu «çar» adlandırır və paytaxtın - Zamri şəhəri olmağı haqqında məlumat verir¹¹⁹.

Ameka istilaçılara inadlı müqavimət göstərirdi, lakin məğlubiyyət qarşısında paytaxtı «çar şəhəri» Zamrini tərk edib qoşunla birlikdə Etini dağlarına çəkildi. II Aşşurnasirapal təqibi davam etdirərək ölkəni viran qoydusa da çarın özünü ələ keçirə bilmədi. Kitabədən bəlli olur ki, Ameka imkan tapıb Sabua dağında yerini möhkəmlətmişdi. Görünür, Amekanın ərazisi kifayət qədər geniş idi. Etini və Sabua dağları bir-birindən uzaqda yerləşirdi, çünki Aşşurnasirapal Lallu və Edir çaylarından, Su və Elaniu dağlarından keçməli olmuşdu. Assurlar nəticə etibarilə Amekanı ram edə bilmədilər. Kitabədə Zamuanın paytaxtı Zamrinin, Arazitku, Ammaru, Parsindu, İritu, Suritu qalalarının 150 ətraf məskənlə birlikdə tutulmasından danışılırsa da, Ameka üzərində qəti qələbə çalındığı haqqında məlumat verilmir. Əhali Aziru və Simaki dağlarına çəkilir, Mesu şəhərində yerini möhkəmlədir¹²⁰.

İstehkamlarla möhkəmləndirilmiş Ammalı şəhərinin başında duran Araştua assurlara qarşı Ameka ilə birgə çıxış edir. Kitabədə verilən məlumata görə, adları çəkilən şəhər-qalalardan başqa, daha bir neçə şəhər-qala da işğal olunmuşdu. Bunlar sabininin idarə etdiyi Kisirtu şəhəri və onu əhatə edən on məskən, habelə Kirtiaranın idarə etdiyi bareanlıların şəhərləri idi. Ehtimal ki, onlar da Araştuaya tabe idilər, çünki kitabədə bu şəhərlərin qarət edildiyi bildirildikdən sonra deyilir ki, Aşşurnasirapal Araştuanın şəhərlərindən çıxıb getmişdir¹²¹. Lakin, görünür,

¹¹⁶ H. C. Rawlinson. The Cuneiform Inscriptions of Western Asia, I, p1, 20, sətr. 24-25, London, 1861; ARAB, I, 448.

¹¹⁷ E. Forrer. Die Provinzeinteilung des assyrischen 1921, səh. 43.

¹¹⁸ ARAB, I, 451.

¹¹⁹ ARAB, I, 452-455.

¹²⁰ ARAB, I 457. Mesu (Missi) şəhəri gələcəkdə Manna dövlətinə aid edilir. И. М. Дьяконов. Истерия Мидии, səh. 158, Е. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, səh. 142.

¹²¹ ARAB I, 452, 453.

Araştıma özü ondan xeyli güclü olan Amekadan asılı idi; assurlar yalnız Amekanı «çar» adlandırdılar. Amekanın çar şəhərlərində ələ keçirilmiş qənimət başqa şəhərlərdə ələ keçirilən qənimətə nisbətən daha zəngin və daha rəngarəng idi.

Assurlar dəfələrlə məlumat verirlər ki, Zamridə «onun (Amekanın) əmlakı və mülkiyyəti», çoxlu «mis əşya, vaza, qab-qacaq, mis cam, məcmeyi, qızıl suyuca çəkilməmiş sını, onun sarayının sərvətləri, onun topladığı xəzinə» ələ keçirilmişdir¹²².

N. B. Yankovskaya öz tədqiqatlarında göstərir ki, yaşayış vasitələri istehsalının inkişafı, emaledici sənətin, o cümlədən bədii sənətkarlığın yaranması ilə əlaqədar dağlıq əyalətlərin əhalisi idxalatdan asılı olmayaraq öz xüsusi istehsallarını genişləndirə bildilər¹²³. Zamua ərazisindən adicə xammal deyil, sənətkarlıq istehsalı əşyalarının aparılması göstərir ki, N. B. Yankovskayanın gəldiyi nəticələr ən azı e. ə. I minilliyin əvvəlləri üçün bu əyalətlərə şamil edilə bilər.

Ameka çarlığında şəhər-qalalardan əlavə, «çar» şəhəri Zamri olması, ələ keçirilmiş qənimətin təsvirindən və siyahısından görünən yüksək dərəcədə inkişaf etmiş professional sənətlər göstərir ki, Zamua vilayətlərində sinfi cəmiyyət və ilkin dövlət quruluşu əmələ gəlmişdir.

II Aşşurnasirapal Zamua zonasında uzun müddət qaldığına görə burada düşərgə salır və Zamua ərazisinin ayrı-ayrı şəhərlərinə vaxtaşırı basqınlar edir. Assurlar Zamuanın zəbt olunmuş hissəsində əyalət yaradır və daimi nəzarət üçün Dur-Aşşur qalasını tikirlər. Onlar ölkənin bu hissəsini sonralar Zamua və ya Mazamua adlandırdılar¹²⁴. Vilayətin qalan hissəsinə isə Daxili Zamua deyilirdi (Zamua sa bitani).

Zamua rayonlarını işğal etməyin və orada əyalət yaratmağın assurlar üçün çox böyük əhəmiyyəti vardı. Məhz bu dayaq nöqtəsindən assurlar şərqpə yürüşlər etməyə başladılar.

Daxili Zamuada ən iri siyasi vahidlər Nikdimenin və Nikdiaranın (və ya Mikdiaranın) torpaqları idi. Nikdiaranın ölkəsində hakimiyyət irsi çar hakimiyyəti idi. E. ə. 855-ci ildə Nikdiaranın hökmranlığı dövründə Urmiya gölü¹²⁵ sahilində onun və III Salmanasarin döyüşçüləri arasında dava olmuşdu.

Nikdime və Nikdiara öz adamları ilə birlikdə gölün digər sahilinə çıxmağa çalışırdılar. Onlar dost ölkənin köməyinə ümid bəsləyirdilər. Lakin III Salmanasar göstərir ki, «Mən dəniz döyüşü təşkil etdim, onlara qalib gəldim, dənizi yun kimi onların qanı ilə boyadım»¹²⁶. Həmin məlumatda bu əyalətdə adları çəkilməyən çoxlu şəhərlərin də ələ keçirilməsindən danışılır.

¹²² ARAB I, 452.

¹²³ Н. Б. Янковская. Некоторые вопросы Ассирийской державы. ВДИ, I, 1956, сәh. 44-45.

¹²⁴ И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 157.

¹²⁵ И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 160; Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, сәh.195

¹²⁶ ARAB, I, 561, 644, 609;

Nikdiaranın adı yenidən V Şamşi-Adadın (e. ə. 823-810-cu illər) kitabəsində Mekdiara¹²⁷ formasında çəkilir. Kitabədə Mekdiaranın oğlu Şarsinaya qarşı mübarizədən bəhs olunur. V Şamşi-Adad e. ə. 821-820-ci illərdə apardığı hərbi yürüşlər zamanı Şarsininin 300 yaşayış məskənini ələ keçirir¹²⁸.

E. ə. IX əsrdə Urmiyanı rayonunun qərbində mühüm bir siyasi qurum çar II Tukulti-Ninurtanın (e. ə. 890-894-cü il) səlnamələrində adı ilk dəfə çəkilən Gizlan dövləti idi¹²⁹.

Aşşurnasirapalın Zamuaya qarşı yürüş etdiyi zaman Gilzan Xubuşkiya və Hartiş «ölkələri» ilə birlikdə assurlara bac verərək qarətlərin, dağıntının, kütləvi qırğının qarşısını almışlar¹³⁰. Assuriya hökmdarlarının Gilzan üzərinə çox tez-tez yürüş etmələri bu ölkənin assurlar üçün necə böyük əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir.

Ölkəni çarlar idarə edirdilər. Burada e. ə. IX əsrin birinci yarısında və ortalarında Asu, sonra isə Upu hökmdar idi¹³¹. Uzun müddət hökmranlıq etmiş Asu e. ə. 856-cı ildə III Salmanasarin pişvazına «öz qardaşları və oğulları ilə birlikdə» çıxır. Bu, sübut edir ki, Asu artıq tayfa başçısı deyil, suveren irsi hökmdardır.

III Salmanasarin Gilzandakı məbədə zəfər sütunu stelasını qoymağına baxmayaraq assurlar elə bu dəfənin özündə də ölkəni qarət etməmiş, bac olaraq davar, qara-mal, at, ikihürgüclü dəvələr, şərab və s. almaqla kifayətlənmişdilər¹³².

IX əsrin axırlarında güclənmiş Urartu dövləti Gilzanı işğal edib öz ərazisinə qatdı¹³³.

Yuxarıda adı çəkilən qurumlar hələ Aşşur təcavüzünə qarşı dura bilmirdi; məğlubiyətə uğrayır və ondan asılı vəziyyətə düşürdü. Lakin, onların aşşurlulara qarşı mübarizədə müvəffəqiyyət qazanmaları da mümkün idi — Aşşur mənbələri rəqiblərin qələbələri haqqında heç vaxt məlumat vermir.

Bəzi əyalətlərin birgə çıxışları, onların uzunmüddətli müdafiələri e. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiyanı əyalət ərazilərinin birliyini və müstəqil hərbi siyasi mövcudluqları imkanını təmin edən iqtisadi səviyyənin artıq xeyli möhkəm olduğunu göstərir.

Həsənludan qazıntılar zamanı tapılmış əşyaların tipoloji müqayisəsi, həmçinin radio-karbon təhlil qədim qalada binaların əksəriyyətinin təqribən e. ə. 1000-ci ildə tikildiyini göstərir¹³⁴. Həsənluda aşkar edilmiş şəhər mixi yazılı

¹²⁷ Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, сәһ.197. И. М. Дьяконов. История Мидии, сәһ. 160.

¹²⁸ ARAB, I, 717.

¹²⁹ ARAB, I, 414.

¹³⁰ ARAB, I, 457.

¹³¹ И. Алиев. История Мидии, стр. 172, Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Сәһ. 130.

¹³² ARAB, I, 607.

¹³³ И. М. Дьяконов. История Мидии, сәһ. 164.

¹³⁴ R. H. Duson. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan. "A Survey of Persian Art", XIV, 1967, сәһ. 261.

mənbələrdə adı çəkilən şəhərlərdən hələ heç biri ilə eyniləşdirilmir. Lakin qazıntılar həmin dövrdə göstərilən ərazidə yüksək tikinti texnikasına və sənətkarlıq istehsalına malik olan möhtəşəm şəhər-qalanın mövcudluğunu — bu ərazinin mədəni-iqtisadi cəhətdən xeyli inkişaf etdiyini söyləməyə imkan verir. Arxeoloji tapıntıların, mixi yazılı mənbələrin məlumatları ilə müqayisəsi Urmiyanı əyalətlərdə erkən dövlət qurumlarının hələ çox əvvəllər təşəkkül tapdığını göstərir.

MANNANIN ŞƏHƏRLƏRİ VƏ ŞƏHƏR HƏYATI

Sinfi təbəqələşmə, maddi sərvətlər toplanması və bununla əlaqədar tez-tez baş verən düşmənlərin basqınları əhalini öz təhlükəsizliyini qorumaq üçün yollar və vasitələr axtarmağa məcbur edirdi. E. ə. II minilliyin sonuna məxsus abidələr göstərir ki, mənəvilər öz məskənlərini düşmənin əli çatmayan, eyni zamanda asan müdafiə edilən təbii yüksəkliklərdə və strateji cəhətdən əlverişli olan yerlərdə salmağa başlayırlar. E. ə. I minilliyə yaxın bu məskənlər tədricən qalın divarlar arasına alınır və əsl qalalara çevrilir.

Arxeoloji cəhətdən bu proses Həsənlunun V və IV dövrləri arasındakı keçid mərhələsi ilə əyaniləşir. Təpənin başında beşinci dövrə aid orta ölçülü tikili qalıqı aşkar edilmişdir. Onun divarları $38 \times 38 \times 16$ ölçülü kvadrat formalı çiy kərpiclərdən hörülmüşdür. Ölçülər göstərir ki, kərpiclərin ölçüsü sonrakı yüzilliklər boyu dəyişməmişdir. Bəzən bütöv kərpic sıraları yarım kərpiclərlə tamamlanmışdır. Məhz buna görə də bəzi yerlərdə divarın eni təqribən 60 sm-ə çatmışdır. Bu tikinti texnikasından IV dövrdə də istifadə edilmişdir. Lakin artıq həmin dövrdə tikililər möhkəm divarlarla dövrələnmişdir.

Manna dövlətinin yaşayış məntəqələrinin adını çəkən Aşşur mənbələri onları uzun mübarizədən sonra ələ keçirdikləri (bəzən də onlar buna müvəffəq olmurdu) möhkəmləndirilmiş qala şəhərlərə «alani dannuti») və bu qalaların ətrafında yerləşən yaşayış məskənlərinə («alani sehruti sa limetisunu») ayırırlar. Urartu məskənləri də ələ keçirilmiş əyalətlərdə qalaların mövcudluğunu qeyd edir və onları alu — adi yaşayış məntəqələri və möhkəmləndirilmiş qalalar — E. GAL agununi manu adlandırırlar¹³⁵.

Lakin şəhər-qalaların heç də hamısı yaşayış məntəqələri deyildi. Görünür, onların bəzisi yalnız mühüm strateji məntəqələrdə qərar tutan və daha vacib yaşayış mərkəzlərinin yollarını qoruyan müdafiə qurğuları imiş. Düşməndən müdafiə üçün bu qala-şəhərlərdə müəyyən qədər qoşun saxlanırdı. Habelə mühasirə təhlükəsi yarandıqda mal-qara buraya sürülür, yaxın kəndlərin sakinləri burada daldalanırdılar. Həmin qalalar təpənin başında divarla dövrələnmiş kiçik bir sahədə yerləşirdi. Görünür, Zibia (Uzbia, İzzibiya) da qədimdə bu cür qalalardan

¹³⁵ Şəhərlər haqqında bax: Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царства, сәh. 70; И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 185-188. И. Алиев. История Мидии, сәh. 200-202.

idi. Onun xarabaları hündürlüyü 90 metr olan təpədir. Təpənin çox məhdud bir sahəni tutan, ətrafına çiy kərpicdən hasar çəkilmiş yuxarı hissəsində tikililərin qalıqları vardır.

R. Dayson özü belə güman edir ki, onu əhalinin daimi yaşayış yeri olan şəhər hesab etmək mümkün deyildir¹³⁶.

A. Qodar Zibia qalasını indiki Ziviyyə kəndi yaxınlığında dəfinə tapılmış yerin yaxınlığındakı təpə ilə lokalizə edir. Aşşur mənbələrində Zibia ilə yanaşı adı çəkilən Armat (Urmeyate) qalası isə ona yaxın, indiki Sahab kəndinin ərazisində lokalizə edilir. A. Qodar 5 km-də yerləşən Qaplantu şəhər yerini İzirtu ilə eyniləşdirir¹³⁷. Lakin İ. M. Dyakonov buna şübhə ilə yanaşır¹³⁸.

Assuriya qaynaqlarına görə Mannanın paytaxtı İzirtu bu qalaların bilavasitə yaxınlığındaymış. Onların adları həmişə birgə çəkilirdi və assurlar İzirtuya Zibia və Armat qalaları dağıldıqdan sonra yaxınlaşmışlar.

Həsənlu yaxınlığındakı Əqrəbtəpədə də qazıntı zamanı eynilə bu tiptən olan kiçik bir qala aşkar edilmişdir. Bu qalanın da ətrafına qabarıq bürcləri olan hasar çəkilmişdir. Qala iki dəfə yandırılmış, lakin dağıldıqdan sonra ilkin plan əsasında bərpa edilmişdir. Ola bilsin, Əqrəbtəpədə qurulmuş istehkam qədimlərdə Həsənlu təpəsində yerləşmiş şəhərin giriş yollarında bir maneə imiş.

Düşmənin yaxınlaşdığını xəbər verən xüsusi bürclər də müdafiə məqsədlərinə xidmət edirdi. Əldə olan məlumata görə, Mannanın Saiqibutu vilayətində belə bürclər varmış: «Dağ zirvələrində bürclər ucaldılmışdı, tonqal yandırılıb-yandırılmadığına gecə-gündüz göz qoyur və uzaqda olan çoxsaylı düşmən yaxınlaşdıqda xəbər verirdilər»¹³⁹.

Giriş yolları müdafiə edilən şəhər-qalalar (alani dannuti) çox böyük bir ərazini əhatə edən və ən əlverişli mövqə tutan məskənlər idi. Bunlar daha ciddi möhkəmləndirilirdi, içqalaları, sarayları, məbədləri və digər memarlıq qurğuları vardı. Şəhər-qalaların bəzisi «çar şəhəri» (al sərruti) adlanırdı və çarın, əyanların, vilayət rəislərinin yaşayış yeri idi. Bu şəhərlər mədəniyyət, din və sənət mərkəzləri idi. Kiçik qalalar və onların ətrafında olan məskənlər dağıdılanda orada yalnız mal-qara zəbt edilirdisə, iri şəhərlərdən mal-qara sürülür, anbarların ehtiyatda olan taxıl, gümüş, mis, qızıl, sənətkar əməyinin məhsulları aparılırdı.

Assuriya relyeflərində verilmiş bu cür qalaların zahiri görkəmini təsəvvürdə canlandırmağa kömək edir. Manna qalalarının tutma səhnələri Xorasabadda II Sarqon dövrünə aid relyeflərdə təsvir olunmuşdur¹⁴⁰. Torpaqqalada Aşşur relyefinin qüllələrinə bənzər qülləciklər təsvir edilmiş, tunc lövhələrdən

¹³⁶ R. H. Dyson. Archaeological Scrap Glimpses of History of Ziwiyə, səh. 34.

¹³⁷ A. Godar. Le Tresor de Ziwiyə, səh. 127.

¹³⁸ И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 207.

¹³⁹ F. Thureau—Dangin, göst. əsəri, sətr. 249—250; AVIU № 49, səh. 328.

¹⁴⁰ P. E. Botla et F. Flandin. Monument de Ninive II. 1848, pl. 145, 146.

hazırlanmış üçmərtəbəli binanın modeli tapılmışdır¹⁴¹. Karmirblurda da sümükdən kəsilib düzəldilmiş belə bir qülləcik tapılmışdır¹⁴². Mannanın Uşkaya¹⁴³ qalasını II Sarqon belə təsvir edir: «Mən güclü silahımın hünərinə bu qalaya qalxdım, onun bol əmlakını qarət edib düşərgəmə daşıtdırdım. Qayaya söykənən bünövrəsini, səkkiz qulac qalnlığında qalanın möhkəm dinarını onun diş-diş olan üst hissəsindən ta hündür özülünədək birnəfəsə söküb yerlə-yeksan etdim. Qalanın içində olan evlərə od vurdum, onların uzun tirlərini yandırdım»¹⁴⁴.

Ən mühüm qalaların müdafiəsini möhkəmlətmək üçün onların ətrafında dövrələmə xəndəklər qazır, torpaq bəndlər qururdular. Tarui və Tarmakisa belə qalalar idi¹⁴⁵.

Həsənlu təpəsində qazıntı zamanı tapılmış şəhər böyük təpəni tuturdu və o təpənin başında binalar tikilmişdi. Təpəni əhatə edən möhkəmləndirilmiş divarın salamat qalmış özülünün qalınlığı 3 metr 20 santimetrdir ki, bu da II Sarqonun kitabəsində deyilən təqribən 8 qulaca uyğun gəlir. Divarların özülü iri daş tavalardan hörülmüşdür. Divarın tamamilə salamat qalmış özülünün hündürlüyü 2 metr 60 santimetrə yaxındır. Qala divarının qalan hissəsi isə kvadrat şəkilli çiy kərpicdən tikilmişdi. Güman edirlər ki, divarların hündürlüyü 10 metrə yaxın ola bilərdi. Qalanın bütün çevrəsi boyunca bir-birindən 30—35 metr aralı, hərəsi 10 kvadratmetr olan on bir ədəd kvadratşəkilli, qabarıq bürc tikilmişdi. Bürclər arasındakı divar 3×0,5 metr ölçülü iki dayaq divarla möhkəmləndirilmişdi. Qalanın mərkəzində onun qalan hissəsindən hündür olan içqala vardı. Binaların arasından yerinə iri daşla döşənmiş küçə keçirdi. Binalar iki və ya üç mərtəbə idi. Yuxarı mərtəbələrə pilləkən vardır¹⁴⁶. Binaların kərpic divarları da daş binövrənin üstündə hörülürdü. Kərpiclər 38×38×16 santimetr ölçüdə kvadrat şəkilli çiy kərpiclər idi. Divar bir cərgədə bütöv kərpicdən və bir cərgə yarım kərpicdən hörülürdü, beləliklə qalınlığı təqribən 60 santimetrə çatırdı. Yaşayış binalarının dəhlizi, ona bitişik yan otaqları, pillə suvanmış daş özüllər, üzərində diametri yarım metr olan ağaç sütunlar vardı¹⁴⁷. Divarların qalıqlarına görə güman edirlər ki, sütunların hündürlüyü 7 metrdən çox imiş. Zəlin divarları boyunca çiy kərpicdən tikilib gillə suvanmış skamyalar, zəlin ortasında ocaq vardı. Saray kompleksinin ayrı-ayrı otaqlarında divarlara şirələnmiş kərpicdən üz çəkilmişdi. Yerə daş tavalər

¹⁴¹ E. Herzfeld. *Archaeological History of Iran*. London, 1935, səh. 8.

¹⁴² Б. В. Пиотровский. *Искусство Урарту VIII – VI вв. до н. э.*, səh. 90; yenə onun, *Karmir-blur I*, səh. 17.

¹⁴³ Ola bilsin ki, Savalan dağımın şimal ətəyində müasir Uski şəhərilə eyniləşdirmək olar. Bax: AVIU № 43, qeyd. 41.

¹⁴⁴ F. Thureau—Dangin, göst. əsəri, sətr. 178-181; AVIU N49, səh. 326.

¹⁴⁵ F. Thureau—Dangin, göst. əsəri, sətr 189; AVIU N49, səh. 326.

¹⁴⁶ R.H. Dyson. *Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu*, səh. 198; yenə onun, *The Death of a city*, səh. 7.

¹⁴⁷ Diametri 67 sm, hündürlüyü 24 sm olan oxşar daş özüllər Altıntəpədə də tapılmışdır. T. Özgüç, *Altintepe*, səh. 34.

döşənmişdi¹⁴⁸. Qapılar dabanlıqlara söykənən mehvər ətrafında fırlanırdı¹⁴⁹. Biz II Sarqonun məlumatından bilirik ki, çar saraylarının üstü sərv ağacından yonulmuş tirlərlə örtülür və bunların xoş ətri otaqları bürüyürdü¹⁵⁰.

Mannaya qonşu olan Allabria vilayətinin III Salmanasarın salnaməsində verilmiş təsviri, otaqlar haqqında müəyyən təsəvvür yaradır: «Mən allabrialı Yanzi buriaşın möhkəmləndirilmiş Şurdira şəhərini, qızıl qapısını, saray kənzilərini, xeyli mülkiyyətini ələ keçirdim»¹⁵¹. Buna müvafiq olaraq biz Manna şəhər-qalalarında da «saray kənziləri» üçün ayrıca zəngin bər-bəzəkli otaqlar olduğunu təsəvvürümüə gətirə bilərik, xüsusilə də ona görə ki, Həsənlu qalasının sütunlu zala bitişik otaqlarının birindən eyni vaxtda tələf olmuş üzüklü, bilərziklik, dekorativ sancaqlı 44 qadının skeletləri tapılmışdır.

Aşkar edilmiş silahdan məlum olur ki, çar əhatəsinin hərbi nümayəndələri üçün sarayda xüsusi otaqlar varmış¹⁵². Allahlara ibadət etmək üçün məbədlər tikilirdi. Məbədin baş otağının ortasında körpik meydança var idi, güman ki, qurbangah imiş¹⁵³. Divarlardan birinin dibində pilləvari alçaq çəki düzəldilmiş və səkiyə üçayaqlı çıraq qoyulmuşdu. Yerə tava döşənmişdi; tavaların altından su axıdan boru keçirdi¹⁵⁴.

Təsərrüfat ehtiyacları üçün əsas binalara bitişik çoxlu köməkçi otaq tikilirdi: bunların bir qismindən taxıl və şorab saxlanan nəhəng qablar tapılmışdır.

Şəhər-qalada əhalini sənətkarlıq məmullatı ilə təmin edən ustalar da yaşayırdı. Ustalara məxsus otaqlardan tökmə üsulu ilə tunc məmullat-balta, bəzək şeyləri və i. a. hazırlamaq üçün birtaylı və ikitaylı qəliblər tapılmışdır. Keramika məmullatını bişirmək və qurutmaq üçün evin qabağında sobalar qurulmuşdu, hazır məmullat evlərin yastı damlarında saxlanırdı¹⁵⁵.

Qalanın ətrafında aşağılarda kiçik məskənlər (alani şihrti) yerləşirdi. Bunların sakinləri əkinçilik və heyvandarlıqla məşğul olur, şəhər-qalanı ərzaqla təchiz edirdilər. Bəzən bir şəhərin ətrafında xeyli məskən olurdu.

Adətən mixi yazılarda düşmən şəhərləri üzərində qələbənin təsviri edilərkən «yaxşı möhkəmləşdirilmiş şəhər-qalanı və onun ətrafında olan kiçik məskənləri zəbt etdim»¹⁵⁶ trafaret bir formuldan istifadə olunur. Bir çox məskənlərin əhalisi düşmənin hücumu zamanı yaxınlıqdakı qalada daldalanır, öz

¹⁴⁸R. H. Dyson. Hasanlu et les vallees de Solduz et d'Ushnu, səh. 85-87; yenə onun. Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu, səh. 199; V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 89-90.

¹⁴⁹R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran, səh. 121.

¹⁵⁰AVIU N49.

¹⁵¹G. G. Cameron. Annals of Salmaneser III, king of Assyria, səh. 24.

¹⁵²"Archaeology" I, XIY, 1961, səh. 64; R. II. Dyson. Excavation at Hasanlu in 1970. "A Survey of Persian Art, 1971, səh. 1-6.

¹⁵³M. van Loon. Excavation in Northwest Iran, 1962, səh. 26.

¹⁵⁴R. H. Dyson. Hasanlu et les vallees de Solduz et d'Ushnu, səh. 88.

¹⁵⁵R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran, səh. 121.

¹⁵⁶ARAB, I, 587, 588.

əmlakını buraya daşıyır, mal-qarasını sürüb gətirirdi¹⁵⁷. Qala mühasirəyə alınanda onun müdafiəsində qoşunlardan başqa, burada daldalanan əhali də iştirak edirdi. Kiçik məskənlər talan edilir və yandırılırdı, möhkəmləndirilmiş şəhər-qalaları isə işğal etmək heç də həmişə mümkün olmurdu, buna görə də onların bəzisi bir neçə dəfə mühasirəyə alınır. Lakin inşaat texnikası o qədər mükəmməl idi ki, dağıdılmış qalalar tez bərpa olunur, orada həyat davam edir, müdafiə qaydaya salınırdı.

Həsənlu qalası bir neçə dəfə dağıdılmış və hər dəfə təxminən öz ilkin planı əsasında bərpa edilmişdi. Qala son dəfə, görünür, qəfil hücum nəticəsində dağıdılmışdı. Şiddətli yanğın tikililəri bürümüş, çoxlu adam yanıb həlak olmuşdu. Onların əmlakı yanan və uçulan binaların xarabalıqları altında qalmışdı. Çox ehtimal ki, qalanı bərpa etmək mümkün olmamış və yeni sakinlər buraya yüz ildən sonra gəlmişdilər.

Həsənlu təpəsində qazıntı zamanı aşkara çıxarılmış bir şəhərin Manna ərazisində mövcud olması cəmiyyətin yüksək sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni inkişaf səviyyəsinə sübutdur.

MANNA DÖVLƏTİNİN MEYDANA GƏLMƏSİ

E. ə. I minilliyin əvvəllərindən Urmiyanı Zağros zonasında müxtəlif birləşmələr yaranması burada ilk iri siyasi birləşmənin-Manna çarlığının meydana gəlməsi üçün zəmin hazırlayır. Bu çarlığı Cənubi Azərbaycan ərazisində ilk iri dövlət qurumu hesab etmək olar.

Manna birləşməsi qədim ənənələri olan bir ərazidə, qədim tarixin çox böyük bir kəsiyində iqtisadi və mədəni cəhətdən öndə gedən bir rayonda meydana gəlmişdi.

Manna e. ə. – III-II minilliklərdə bu regionda mövcud olmuş kuti, lullube, hürri tayfalarının, digər tayfaların və tayfa ittifaqlarının bilavasitə varisi idi.

Mannanın adı mixi yazıda - ilk dəfə e. ə. 843-cü ildə III Salmanasar kitabəsində — «Munna» formasında — çəkilmişdir. Adətən assurlar¹⁵⁸ Mannanı — «manneylər ölkəsi», Mannaş, urartulular isə Mana ölkəsi adlandırırdılar¹⁵⁹.

Manna adı mənşəcə yerli ad idi. Bəlkə də bu ad əvvəlcə Urmiyanı tayfalardan birinə məxsus olmuş¹⁶⁰, sonra mannalıların birləşdirdiyi torpaqların hamısına yayılmışdı.

III Salmanasarın hökmranlığının on altıncı ilindəki (e. ə. 843-cü il) yürüş təsvir edilərkən məlumat verilirdi ki, çar Daxili Zamuada məskənləri tuta-tuta Manna ölkəsinə çatmışdır. Lakin salnamələrdə Mannanın qarət və işğal

¹⁵⁷ ARAB, I, 447.

¹⁵⁸ ARAB, I, 637, 739

¹⁵⁹ UKN №28.

¹⁶⁰ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царство, сәh. 57

edilməsindən, yaxud ondan bac alınmasından bir kəlmə də danışılmır. Görünür, assurlar ya Mannanı istila edə bilməmişdilər, ya da bu ölkənin yalnız sərhədlərinə gedib çatmış, sonra dönüb qonşu Allabrianın üzərinə yerimişdilər.

E. ə. 829-cu ilin salnamələrində Mannanın adı darmadağın edilmiş ölkələrin adları sırasında çəkilir. III Salnamasar artıq qocalmışdı və Assuriya qoşunlarına bu dəfə sərkərdə Dayan-Aşşur başçılıq edirdi. Assuriya kitabəsində yazılmışdır: «Mən mannalı Udakinin məskənlərinə yaxınlaşdım. Mannalı Udaki mənim silahımın parıltısından dəhşətə gəlib, canını qurtarmaq üçün öz çar şəhəri Zirtanı tərk etdi. Mən onun dalınca düşdüm. Səhsız-hesabsız qaramalını, qoyunlarını, mülkiyyətini apardım. Şəhərlərini viran qoydum, dağıtdım, od vurub yandırdım»¹⁶¹.

Məğlubiyyətə baxmayaraq Manna təslim olmadı, bac vermədi. Assurlar ancaq qənimət ələ keçirməklə kifayətləndilər. III Salnamasının dövründən başlayaraq mixi yazılı mənbələrdə ardıcıl olaraq Manna hökmdarlarının adı və onların paytaxtı Zirta şəhərinin (sonralar bu şəhər İzirtu adı ilə qeyd olunur) adı çəkilir.

Hökmdar Udakidən sonra e. ə. 737-ci il yürüşləri ilə əlaqədar III Tıqlatpalasarin və II Sarqonun e. ə. 718-ci ilə aid kitabələrində Manna hökmdarı İranzunun adı çəkilir (Əgər hər iki kitabədə adı çəkilən İranzunun eyni şəxsiyyət olduğunu nəzərə alsaq deməli o, 20 ildən çox Mannada hökmdarlıq etmişdir). Belə məlumatlardan görünür ki, elə həmin vaxtdan Mannada hökmdarlıq təsilatı irsi imiş. Bir-birinin ardınca hökmdarlıq edən Aza və Ullusunu İranzunun oğulları idilər. Aşşur hökmdarı Asarxaddonun müasiri Ahşeridən sonra Mannanı onun oğlu Ualli idarə edirdi.

Materiallar bizdə Manna hökmranlığının dövlət quruluşu haqda aşağıdakı şəkildə təsəvvür yaradır. Dövlətin başında irsi hakimiyyətə malik hökmdar dururdu. Dövlətin ərazisi hökmdarın təyin etdiyi canişinlər tərəfindən idarə olunan əyalətlərə bölünürdü.

Q. A. Melikişvilinin göstərdiyi kimi bu canişinlərin bəziləri hətta irsi hakimiyyətə malik olmuşlar¹⁶².

Mannada hökmdar hakimiyyəti, görünür, qeyri məhdudluğa doğru gedirdi; hər halda onlar sərbəst hakimiyyətə can atmışlar. Məhz bu, hökmdarın və onun yürütdüyü siyasətin tərəfdarları və əleyhdarları arasında daimi mübarizəyə gətirib çıxarmışdır.

Manna siyasət kursunu dəyişmək üçün sui-qəsdlər edilir, mövcud hökmdarlar hakimiyyətdən salınır və özlərinə yarayanlar hakimiyyətə gətirilirdi. Sui-qəsdlərin başında çox zaman hökmdarın oğlu və ya qardaşı dururdu. Məsələn, Aşşur tərəfdarı olan Azanı Urartu ilə müttəfiqlikdə olan qardaşı Ullusunu hakimiyyətdən salmışdı. Eyni zamanda II Sarqonun məlumatından görünür ki,

¹⁶¹ Layard, göst. əsəri. 96, ARAB, I, 587.

¹⁶² Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царства, səh. 71.

Ullusunu «özünün böyükləri, ağsaqqalları, məsləhətçiləri, nəslinin nümayəndələri, canişinləri, ölkəsini idarə edən zadəganları»¹⁶³, yəni hökmdar hakimiyyətini məhdudlaşdıran ağsaqqallar şurası¹⁶⁴ sayılanlarla birlikdə II Sarqonu qarşılaşmağa çıxmışdı. Bizə belə gəlir ki, artıq həmin dövrdə ağsaqqallar şurasının mövcudluğu formal xarakter daşımış, hökmdara və onun qəbul etdiyi qərarlara həlledici təsir göstərməmişdir.

Hökmdar əlbəttə artıq hakimi mütləq idi. II Sarqonun dövrünə aid məlumatdan gördüyümüz kimi Manna hökmdarının tabeliyindən azad olmağa çalışsan, «onun ölkəsini idarə edən canişinlərin və başçıların» sərbəstlik cəhdləri sıxışdırılır və məhdudlaşdırılırdı, onlar artıq özlərinə tabe ərazilərdə elə bir müstəqil hakimiyyətə malik deyildilər.

Yuxarıda göstərilən məlumatla II Sarqon qeyd etmək istəyir ki, Ullusunun özünün bütün qohum-əqrabası və Manna zadəganları ilə onu qarşılaması ona öz hörmət və dostluğunu göstərmək idi. Mətnin ardından məlum olur ki, Ullusunu özünün təhlükəsizliyini təmin etmək üçün hətta girov da götürür¹⁶⁵; əksinə II Sarqon üçün «özünün böyük oğluna hədiyyələr verməyi tapşırır». O, öz hökmdarlığını möhkəmləndirmək üçün Aşşur hökmdarına stella həsr edir¹⁶⁶.

Q. A. Melikişvilinin fikrincə Manna hökmdar oğullarının aşşurlara girov verilməsi faktı Manna hökmdarlarının da suveren hakimlər olduğunu göstərir¹⁶⁷.

Hökmdar hakimiyyətinin möhkəmlənməsi, onun əyanlar tərəfindən müdafiə olunması, inkişaf etmiş iqtisadiyyat Mannanın Yaxın Şərqi iri dövlətlərindən birinə çevrilməsinə imkan verdi.

Mənbələrin məlumatlarına əsasən, Manna dövlətinin möhkəmlənməsini və ərazisinin genişlənməsini müəyyən dərəcədə izləmək mümkündür.

Atçılıq və dəvəçiliklə məşğul olan, qaramal və davar saxlayan cəngavər tayfanın (və ya tayfaların) yaşadığı Mes/s/i (Misi, Misu) ölkəsinin böyük əhəmiyyəti var idi. Messinin adı Zamua, Maday, Gizilbunda və Parsua ilə bir çəkilir. Daha sonrakı qaynaqlardan məlum olur ki, bu vilayət Mannanın cənub qurtaracağında idi və Manna sonralar onu işğal edib öz ərazisinə qatmışdı. Lakin Messi hökmdarları onda da özlərini müstəqil aparmağa cəhd etmişlər.

Messi vilayətinin boyun əyməyən əhalisinin gizləndiyi dağ qalası Mesunun adını II Aşşurnasirapal e. ə. IX əsrin 80-ci illərində çəkir¹⁶⁸. Bu ölkəyə sonra III Salmanasar, V Şamşi-Adad¹⁶⁹, II Adadnerari¹⁷⁰ yürüşlər etmişdilər.

¹⁶³ AVIU № 49, səh. 32. F. Thureau-Dangiri, göst. əsəri, 33-34.

¹⁶⁴ И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 174

¹⁶⁵ Görünür, bəlkə də formal olaraq girov götürmə adəti mövcud imiş, hətta ən zəif hökmdar özündən xeyli güclü rəqibindən girov ala bilmiş.

¹⁶⁶ F. Thureau-Dangin. Göst. əsəri, 54-55; AVIU, 49, səh. 322.

¹⁶⁷ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царство, səh. 71

¹⁶⁸ ARAB, I, 457.

¹⁶⁹ ARAB, I, 718.

¹⁷⁰ ARAB, I, 518, 739.

Assurların verdiyi məlumata görə, bu vilayətin ərazisi olduqca geniş idi. Manna hökmdarı Ullusunu dövründə Missi əyaləti artıq Mannaya birləşdirilmişdi. Onun sərhədində Sirdakka (Zirdiakka) qalası inşa edilmişdi¹⁷¹. Q. A. Melikişvili belə hesab edir ki, Taştəpədəki Urartu kitabəsində adı çəkilən bu Menua tərəfindən işğal edilmiş Meişta şəhəri Missi ərazisində yerləşmişdir və belə güman edir ki, onun əhalisi etnik cəhətdən Mannalılarla qohum olmuşdur¹⁷².

Urmiya gölü hövzəsində Allabria çarlığının böyük əhəmiyyəti vardı. Allabrianın adı ilk dəfə IX əsrin ortalarında çəkilir. III Salmanasar Allabrianın qala şəhəri Şurdırranı və orada olan var-dövləti ələ keçirməsi haqqında məlumat verir. Hökmdar Yanziburias dövründə Allabria cəmiyyəti haqqında müəyyən fikir söyləməyə imkan verən maraqlı məlumat vardır¹⁷³.

Assuriya Allabrianı sonralar özünə tabe etmişdi, hərçənd məlum olduğuna görə, II Sarqon zamanında mannalı Ullusunu ölkənin hökmdarı İttini dilə tutub «Urartuya xidmət etməyə» razı salmış və İtti onun fitvası ilə Assuriyaya qarşı üsyan qaldırmışdı¹⁷⁴. Lakin Assuriya əleyhinə koalisiya darımağın edilmiş, çar İtti isə öz ailəsi ilə birlikdə Suriyadakı Amatiya şəhərinə sürgün edilmişdi. Allabria hökmdarı Belapaliddina dövründə onlar Assuriyaya bac verirdilər¹⁷⁵. Sonralar çar Ahşeri zamanında və ya hətta bir az əvvəl assurlar tərəfindən istila edilmişdi¹⁷⁶.

Mannanın şərq sərhədlərində «dağlıq diyar» adlanan Gizilbunda vilayəti yerləşirdi¹⁷⁷. Artıq e. ə. IX əsrin son rübündə assurlar bu ölkədə olmuşdular. Gizilbunda hökmdarları arasında birlik yox idi. Ölkənin ayrı-ayrı rayonlarının hökmdarları bac verərək V Şamşi-Adadı (e. ə. 823-810) rəhmə gətirməyə çalışdıkları halda, çar Pirişati müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Assuriya hökmdarı bunun üstündə ölkəni dağıdıb viran qoydu. O, ətraf məskənlərin əhalisinin daldalandığı «möhkəmləndirilmiş şəhər» Uraşi işğal etdi, «şəhərin küçələrini onun döyüşçülərinin qanına boyadı... 6000 döyüşçünü qırdı, çar Pirişatini 1200 döyüşçüsü ilə birlikdə diri-diri tutdu. Əsirlər apardı, onların əmlakını, var-dövlətini, qaramalını, davarını, atlarını, gümüşdən, saf qızıldan və tuncdan qayrılmış saysız-hesabsız əşyalarını qarət etdi. Dağıtdı, viran qoydu, od vurub yandırdı...»¹⁷⁸.

III Adadnerarının (e.ə. 805-782) kitabələrindən birində onun başqa ölkələrlə bərabər «Gizilbundanı ta hüdudlarımadək» istina etdiyi¹⁷⁹ haqqında

¹⁷¹ F. Thureau-Dangin, göst. əsəri, səh. 51-52; AVİU № 49.

¹⁷² Q. A. Melikişvili, göst. əsəri, səh. 58-59, 62.

¹⁷³ G. G. Cameron. Annals of Salmaneser III, səh. 24.

¹⁷⁴ AVİU №46, (52).

¹⁷⁵ AVİU № 49, səh. 322.

¹⁷⁶ AVİU № 50, (17).

¹⁷⁷ Kızıl-Uzen (Sefid-rud) çayının yuxarı axarında müasir Taxt-i Bilqis şəhərinin ətraflarında yerləşdirilir. AVİU, № 43, qeyd 27.

¹⁷⁸ ARAB, I, 719

¹⁷⁹ ARAB, I, 733.

məlumat verildiyinə baxmayaraq Gizilbunda öz suverenliyini qoruyub saxlamışdı, hətta II Sarqon, gizilbundalıları «öz güclərinə güvənən, başının üstündə hökmanlıq tanımayan» adamlar adlandırır¹⁸⁰. Gizilbundanın ayrı-ayrı hökmdarları bac versələr də, assurlar onları tam itaət altına ala bilməmişdilər.

Zikertu əyaləti müasir Mianə-Ərdəbil şəhərləri rayonu ilə lokalizə edilir¹⁸¹. O, mənbələrdə artıq Mannadan asılı ərazi kimi xatırlanır. II Sarqonun verdiyi məlumata görə Zikertunun başında mannalıların canişini dayanırdı. Bu canişin çox güman ki, Mannadan asılı olan və Manna tərəfindən təsdiqlənən Zikertunun öz hakimi olmuşdur. Zikertu əyalətinin özünün Parda «hökmdar şəhəri» var idi.

Zikertunun adını antik mənbələrdə xatırlanan İran tayfası saqartilərin adı ilə eyniləşdirirlər¹⁸². Zikertu ola bilər ki, həqiqətən də həmin dövrdə İran tayfaları ilə məskunlaşmışdı. Mixi yazılı mənbələrdə 100-200 il əvvəl adları çəkilən qonşu əyalətlərlə müqayisədə bu əyalətin adı çox-çox sonralar çəkilir.

II Sarqon öz hakimiyyətinin 3, 6 və 8-ci illərində (yəni e. ə. 719, 716 və 715-ci illərdə) Manna hökmdarı Azaya qarşı çıxmış Zikertuya hərbi yürüşlər edir. O, ətraf yaşayış məskənləri ilə birlikdə üç möhkəmləndirilmiş şəhəri ələ keçirməsi və paytaxt Pardanı qarət etməsi haqqında məlumat verir.

Görünür Zikertu əyaləti Mannaya yenidən II Sarqonun e. ə. 714-cü ildə 8-ci yürüşü zamanı təbə edilmişdir. II Sarqon həmin yürüş zamanı Zikertuya dağıdıcı zərbə endirmiş, onun 13 şəhərini, 84 ətraf yaşayış məntəqələri ilə birlikdə müdafiə divarlı 12 möhkəmləndirilmiş məntəqəsini qarət etmişdi¹⁸³.

Mannanın şərq sərhədlərində ən uzaq əyalət Qızılüzən çayı hövzəsinin aşağı və orta hissəsində yerləşən Andiya əyaləti idi. Andiyanın ilk dəfə adı qonşuları Andiyaya gedib çıxmış və andiyalılardan xərac alan III Salmanasarin hakimiyyətinin sonlarına aid olan kitabələrdə çəkilir¹⁸⁴. III Adadnerari işğal etdiyi ölkələr arasında «Günəşin batdığı böyük dənizə»dək uzanan Andiyanın da adını qeyd edir¹⁸⁵. Bu dəniz Xəzər dənizi hesab olunur¹⁸⁶.

Manna dövləti görünür özünün ən qüdrətli dövründə Andiyanı aşşurlulardan geri almış və onu özünün təsir dairəsinə daxil etmişdir.

Hökmdar Azanın və Ullusunun dövründə andiyalılar digər əyalətlərlə birlikdə öz müstəqilliklərini qaytarmaq məqsədilə mannalılara qarşı çıxdılar¹⁸⁷.

¹⁸⁰ AVIU № 49.

¹⁸¹ И. Алиев. История Мидии, сәһ. 40, И. М. Дьяконов. История Мидии. Сәһ 88, 205; Е. А. Грантовский. Сагартин и XIV округ государства Ахеменидов по списку Геродота, КСИНА, 1962.

¹⁸² Herodot, I, 125

¹⁸³ F. Thureau-Dangin. Göst. əsəri, sәtr. 188; AVIU N49, сәһ. 326.

¹⁸⁴ ARAB, I, 588

¹⁸⁵ ARAB, I, 739

¹⁸⁶ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царство, сәһ. 75, sn. 2; И. М. Дьяконов. История Мидии, сәһ. 165; E. Herzfeld. The Persian Empire, сәһ. 60 və 196.

¹⁸⁷ AVIU №46, (75), № 49, сәһ. 325.

Mənbələrdə Andiyanın hakimi Telusinanın adı çəkilir. Hürriyə hesab edilən bu ada¹⁸⁸, və Hürri-Urartu şəkilçisi vasitəsilə düzəldilmiş Andiya əyalətinin öz adına görə Andiya əhalisini hürridilli etnik qruplara aid edirlər.

Mannaya tabe əyalətlər arasında müasir Marağa rayonu ərazisində yerləşən Uışdiş (aşşurca — Uisdis, Urartuca — Ugisti) əyalətinin də adı çəkilir. Onun da başında Manna canişini dururdu. Uışdiş əyaləti Zikertu və Andiya əyalətləri ilə birlikdə mannalı Azaya qarşı çıxmışdı. Lakin, o, aşşurluların köməyiylə yenidən Mannaya tabe edildi.

Urmianı hövzənin şimali-şərq hissəsində Manna ilə Urartu sərhədləri hüdüdünda Subi və Bari əyalətləri yerləşirdi. O, həm də Sanqibutu adlanırdı. Bu əyalətlər vaxtaşırı gah bu, gah da digər tərəfə tabe olurdu¹⁸⁹.

II Sarqon Bari əyalətində yaxşı möhkəmləndirilmiş, at tövlələri, arpa dolu anbarları ilə zəngin olan Tarun və Tarmakis qalalarının adını çəkir¹⁹⁰.

Mannanın cənubi-şərq torpaqları və ona tabe əyalətlər midiyalıların məskunlaşdığı ərazi ilə sərhəddə yerləşirdi. Midiya tayfa ittifaqı e. ə. IX əsrin 30-cu illərində qüvvətləndi. III Salmanasar onları ilk dəfə özünün e. ə. 824-cü ildəki 24-cü hərbi yürüşünü təsvir edərkən xatırlayır. O, ətrafdakı məntəqələrlə birlikdə Kuakinda, Tarzanabi, Esamul, Kinablila qalalarını tutması barədə məlumat verir¹⁹¹. İ. M. Dyakonov bu adların Zamua toponimləri ilə oxşarlığını və onların İran dillərinə aid olmadığını göstərir¹⁹². Ola bilər ki, həmin ərazi midiyalılar tərəfindən sonralar məskunlaşmış və ona görə də burada midiyalılardan əvvəlki yerli etnik qruplara aid olan toponimik adlar hələ qorunub saxlanılmışdı.

Midiya tayfaları artıq elə güclənmişdilər ki, həmişə sərhəd əraziləri təhdid edirdilər və Aşşur hökmdarları onlara qarşı vaxtaşırı hərbi yürüşlər aparmağa məcbur idilər.

Qərb sərhədlərində yerləşən Urartu Mannanın qorxulu qonşusu idi. Urartu adını (e. ə. II minilliyin sonlarına aid aşşur mənbələrində «Uruatri», «Uratrı») yerli ad hesab edirlər. Əvvəllər o qeyri-müəyyən və xeyli geniş bir əraziyə şamil edilirdi. Sonralar bu ərazidə müxtəlif tayfa birlikləri yarandı və dağıldı¹⁹³.

Urartu dövlət qurumu e. ə. IX əsrdən tarixi meydana çıxdı. O, tədricən elə gücləndi ki, aşşurlulara müqavimət göstərmək qabiliyyətinə malik oldu, sonracə

¹⁸⁸ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царство, сәh. 65, sn. 2, И. М. Дьяконов. История Мидии, сәh. 98

¹⁸⁹ AVU, № 49, сәh. 326.

¹⁹⁰ Tarmakis şəhərini müasir Təbrizlə eyniləşdirirlər. И. М. Дьяконов. История Мидии, стр. 216, И. Алиев. История Мидии, стр. 113; А. Fazili. Təbriz şəhərinin qədim tarixindən, «Azərbaycan», №20, 1970; Е. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии, стр. 280, и сл. ARAB, I, 581.

¹⁹¹ ARAB, I, 581.

¹⁹² И. М. Дьяконов, История Мидии, сәh. 162.

¹⁹³ Г. А. Меякишвили. Наир-Урарту, сәh. 154-155; Б. В. Пиотровский. Ванское царство. Сәh. 43-51; Н. В. Арутюнян. Биайналы. Сәh. 19.

özü hücumu keçərək sərhədlərini genişləndirməyə çalışan Aşşuru xeyli sıxışdırdı. E. ə. IX əsrin sonlarından başlayaraq Urartu hökmdarlarının mixi yazılı kitabələri və salnamələri meydana çıxdı. Həmin mənbələrdən Manna tarixinə aid Aşşur mənbələrinin üstündən sükutla keçdikləri müəyyən məlumatlar əldə etmək mümkün oldu. Onlar Urmiyanı əyalətlər barədə də əlavə məlumatlar verir.

Minua (təqr. e. ə. 810-781-ci illər) dövründən başlayaraq Urartu hökmdarları Manna ölkəsinin adını çəkir və oraya öz yürüşlərinə başlayırlar. Əvvəllər aşşurlarda olduğu kimi bu yürüşlər yaşayış məskənlərinin oda qalanması və qənimət ələ keçirilməsi ilə müşayiət olunan basqınçılıq xarakteri daşıyırdı.

«Xaldi allahının qüdrətilə İşpuininin oğlu Minua deyir: mən Manna ölkəsi əleyhinə yönəldikdə (bu) ölkəni dağıtdım (və) oda qaladım». Zəfər məlumatlarında ölkənin işğalı və ya onun üzərinə xərac qoyulması göstərilir. Sonralar, Mianduab yaxınlığındakı Daştəpə qayaüstü kitabələrindən məlum olur ki, Minua bu rayonda özünə dayaq məntəqəsi rolu oynayan hansısa bir qala tikdirmiş, sonra isə Meišta şəhərini və Manna ölkəsini işğal etmişdir. İşğal edilmiş ərazilərdə o öz əsgərlərini saxlayır.

«Xaldi allahının əzəmətilə İşpuininin oğlu Minua bu qalanı tikdirdi. O, Meišta şəhərini ələ keçirdi, oradan Manna ölkəsini işğal etdi, orada... piyada döyüşçülər saxladı.»¹⁹⁴.

Bu kitabədən görüldüyü kimi, Meišta şəhəri Manuanın dövründə müstəqil olmuş və Manna sərhədləri yaxınlığında yerləşmiş, halbuki, onun xələfi İşpuini həmin şəhəri Parsuaya aid hesab etmişdir¹⁹⁵. Bu ərazilər həmsərhəd idilər və görünür İşpuininin yürüşündən sonra Manna Parsuanın Meišta ilə həmsərhəddə yerləşən hissəsini zəbt etmişdir. Minuanın Mannanı zəbt etməsi barədəki məlumatı ancaq bu əraziyə aiddir.

Urartuluların Manna əyalətlərinə hərbi yürüşləri Minuanın oğlu I Argiştı (təqr. e. ə. 786-764-cü illər) və Argiştının oğlu II Sarduri dövründə (təqr. e. ə. 760-730-cu illər) müntəzəm şəkil aldı. Məhz həmin dövrdə Urmiyanı torpaqların işğalı urartuluların diqqət mərkəzində olmuşdur. Öz hakimiyyətinin 7-ci ilindən başlayaraq 13-cü ilinədək, hökmdar I Argiştı hər il (Q. A. Melikişvilinin (UKN, səh. 242-246) I Argiştının hakimiyyət illərini təsvir edən salnaməyə görə irəli sürdüyü bölgüyə əsasən) Urmiya gölündən cənubdakı əyalətlərə hərbi yürüş edir. Urartulular Buştı əyalətini tutmaq üçün mübarizə aparmışlar¹⁹⁶. Hələ III Salmanasar bu ərazidə Buştı qalasını ələ keçirdiyini qeyd edir¹⁹⁷, Buştı əyalətinə hərbi səfər urartulular tərəfindən Mannaya qarşı hücum hesab edilir. Urartulular

¹⁹⁴ UKN, № 28.

¹⁹⁵ UKN, № 24.

¹⁹⁶ Bu əyalət Diyala çayının yuxarı axarında lokalizə edilir. UKN səh. 424; Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен. Передней Азии, səh. 141.

¹⁹⁷ AVIU, № 28.

möhkəmləndirilmiş şəhərləri, Buştu əyalətinin bəzi rayonlarını və zəngin qənimət ələ keçirirlər¹⁹⁸.

Sonralar Urartunun zəiflədiyi dövrdə Manna bu əyaləti yenidən ələ keçirir. Aşşurbanapalın kitabəsində Manna tərəfindən tutulmuş şəhərlər arasında Busutu qalasının adı çəkilir¹⁹⁹.

E. ə. 776-775-ci illərdə görünür, Manna özü hücumla keçir və Urartunu təhdid edir. Bunu I Arğiştinin kitabəsi də təsdiqləyir. Kitabədə I Arğiştinin Manna ordusunu dəf etməsi, ona üstün gəlməsi və 3270 adam, 170 at, 62 dəvə, 2411 baş iri və 6140 baş xırdabuynuzlu heyvandan ibarət böyük qənimət ələ keçirməsindən bəhs olunur²⁰⁰.

E. ə. 774-cü ildən başlayaraq Manna və Urartu arasında mübarizə Urmiya gölündən şimala keçir. Öz hakimiyyətinin 13-cü ilində I Arğişti Manna və Cənubi Zaqafqaziyada yerləşən Etiuni əyalətlərinə qarşı iki hərbi yürüş edir²⁰¹. O, bu ölkəni talan etdi, şəhərləri yandırdı, döyüşlə Mannanın möhkəmləndirilmiş «hökmdar şəhəri» Şimerihadirini ələ keçirdi, oradan kişi və qadınları əsir apardı²⁰².

II Sarduri də bu rayon ərazisində müharibələr aparır. O, Mannaya yürüşü, möhkəmləndirilmiş narinqalası olan Darba şəhərini tutması və orada Urartu canişini qoyması barədə məlumat verir. II Sarduri ələ keçirdiyi əyaləti öz ölkəsinə birləşdirir²⁰³.

Görünür Darba qalası Urmiya gölündən şimalda, Urartu ilə həmsərhəd ərazidə yerləşirmiş, belə ki, məhz buradan II Sarduri Eriaxi əyalətinə yönəlir²⁰⁴.

II Sardurinin salnaməsində Puluadi əyalətinə hərbi yürüşdən də bəhs olunur²⁰⁵. Bu əyalətin yerləşdiyi ərazi, görünür zəbt edilmiş yaşayış məntəqələri yaxınlığında qaya üzərində həkk edilmiş kitabənin tapılması sayəsində məlum oldu²⁰⁶. Kitabədə Puluadi dağlıq ölkəsinin hökmdarı Kadiu üzərindəki qələbədən, 21 qalanın, 45 şəhərin, o cümlədən Libliuni «hökmdar şəhəri»nin ələ keçirilməsindən bəhs edilir²⁰⁷. Salnamədə həmçinin göstərilir ki, II Sarduri düşmən ölkəsinə itaətdə saxlamaq üçün bu əyalətdə özünün qalalarını saldırır.

Beləliklə, gördüyümüz kimi, Manna dövləti özünün bütün sərhədləri boyunca müdafiəyə məcbur olmuş və bəzi dövrlərdə bu mübarizələr çox güman ki, onu çox zəiflətməmişdir. Lakin elə dövrlər də olmuşdur ki, Manna güclü qonşu

¹⁹⁸ UKN, № 127, III

¹⁹⁹ AVIU, № 28, qeyd 2.

²⁰⁰ UKN, 127, IV, V.

²⁰¹ Etiuni adı Cənubi Zaqafqaziyada müxtəlif siyasi və etnik birləşmələrə aid edilirdi. UKN. səh. 426.

²⁰² UKN, 127, V, sətr. 37-41.

²⁰³ UKN, 155, V, sətr. 21-23.

²⁰⁴ Eriaxi əyaləti indiki Leninakan rayonu ərazisində yerləşirdi. Bax UKN, səh. 425.

²⁰⁵ UNK, 155 E.

²⁰⁶ Г. А. Меликишвили. Новая Урартская надпись из Иранского Азербайджана, səh. 5.

²⁰⁷ Libliuni indiki Sekendel yaşayış məntəqəsi ilə eyniləşdirilir. Bax. M. J. Mashkoor. The History of Urartu. Tehran, 1966, səh. 3 (fars dilində); W. Kleiss. Zur Ausbreitung Urartus nach Osten, səh. 130.

dövlətlər arasında gedən çəkişmələrdən və onların daxili vəziyyətlərinin ağırlaşmasından faydalanaraq öz ərazisini bərpa edə və genişləndirə bilməmişdir.

Manna özünün ən parlaq çiçəklənmə dövrünə, görünür hökmdar İranzunun sələfləri və onun öz hakimiyyətinin əvvəllərində çatır. İranzunun sələflərinin adları bizə məlum deyildir, belə ki, həmin dövrdə Manna ilə daha çox toqquşan Urartu hökmdarı öz kitabələrində Manna hökmdarlarının adlarını çəkmirlər. Onlar ümumiyyətlə nadir hallarda öz rəqiblərinin adlarını çəkirlər. Lakin həmin dövrdə Mannanın Urartu əleyhinə hücumu keçməsi faktının özü Mannanın gücləndiyini göstərir. Buna Aşşurun Mannada hərbi əməliyyatlar aparmaması da şərait yaradırdı. Aşşur hökmdarı III Tiqlatpalasar artıq Aşşuru xeyli dərəcədə narahat edən midiyalılarla mübarizə ilə məşğul idi. III Tiqlatpalasarin e. ə. 744 və e. ə. 737-ci illərdə midiyalılar əleyhinə apardığı hərbi yürüş marşrutlarının İ. M. Dyakonov tərəfindən aparılmış təhlili göstərir ki, bu yürüşlərin yolları Mannanın şərq sərhədləri boyunca keçmiş, lakin onun ərazisinə toxunmamışdır.²⁰⁸

Bu Mannanın bir hərbi qüvvə kimi varlığını, eləcə də onun Aşşur ilə dostluq münasibətlərini göstərir. III Tiqlatpalasar həmin dövrdə Urartu ilə də mübarizə aparırdı və bu mübarizədə sonuncunun zəifləməsi nəticəsində Mannanın vəziyyəti yüngülləşdi.²⁰⁹

Manna dövlətinin böyüklüyü barədə biz II Sarqonun nəzarətindən azad olmağa çalışan asılı əyalətlər və onun tabeçiliyində qalan əyalətlər haqqındakı müfəssəl məlumatına əsasən təsəvvür yarada bilərik. Urartu görünür öz qüvvələri ilə Manna ilə bacara bilməmişdir və ona görə də Mannaya tabe olub müstəqilliyə cəhd göstərən əyalətlər arasında özünə dayaq axtarmışdır.

Naxçıvan və Manna ərazilərində aşkar edilmiş arxeoloji materiallarda izlənən sıx mədəni əlaqələr belə deməyə imkan verir ki, görünür müəyyən dövrlərdə Mannanın sərhədləri Araz çayından şimala uzanmış və Manna dövləti özünün gücləndiyi dövrlərdə geniş bir ərazini əhatə etmişdir.²¹⁰

İranzunun hakimiyyətinin sonunda Manna hökmdarının mövqeyi bir qədər zəifləyir. Zikertu əyaləti ilə birlikdə Şuandaxul və Durdukka şəhərləri də onun əleyhinə çıxır. II Sarqonun köməkliliyilə onlar yenidən Mannaya tabe edildilər.

İranzunun ölümündən (təqribən e. ə. 719 və 716-cı illər arasında) sonra onun oğulları arasında hakimiyyət uğrunda mübarizə başlandı. Atası İranzunun siyasətini davam etdirən və Aşşur tərəfdarı olan böyük oğlu Aza hakimiyyətə keçdi. Lakin o çox az hakimiyyət sürdü və tezliklə Urartu ilə ittifaq tərəfdarları tərəfindən məğlubiyyətə uğradı. Urartu ilə ittifaq bağlamış Manna canişinləri

²⁰⁸ И. М. Дьяконов, История Мидии, сәh. 196-202.

²⁰⁹ И. Алиев. История Мидии, сәh 181.

²¹⁰ S. M. Kashkay, General outlines of the material culture of the Nakhichevan zone and Iranian Azerbaijan (end of the second-beginnings of the first millennium B. C.) Acta antiqua Academia scientiarum Hungaricae, XXII, fasc.164, 1974.

uişdişli Baqdatti və zikertulu Metatti Azanın əleyhinə çıxdılar²¹¹. Aza öz dövləti ərazisində müdafiəyə çəkilməyə məcbur oldu. O, «çıxılmaz Uauş dağı»nda (Səhənd) möhkəmləndi, lakin düşmənlərini yənə bilmədi və öldürüldü. Hakimiyyətə onun qardaşı Ullusunu keçirildi. Aşşurlular, əlbəttə müttəfiq dövlətni itirilməsi ilə razılaşa bilməzdilər və II Sarqon öz hakimiyyətinin 6-cı, 7-ci və 8-ci illərində Mannanın özünü və ondan ayrılmış əraziləri tabe etmək üçün yürüş edir. «...Uauş dağında, onlar Azanın meyidini atdıkları yerdə mən (yəni II Sarqon - S. Q.) Baqdattinin dərisini soydurdum və onu mənəllilərə göstərdim»²¹².

II Sarqon sonra Mannanın özünün paytaxtı İzirtunun üzərinə hucuma keçdi, mənəllilərlə qanlı döyüş təşkil etdi, İzirtu yaxınlığında yerləşən Zibia və Armat qalalarını ələ keçirdi. Görünür həmin qalalar İzirtuya girəcəyi qoruymuşlar.

Mannada daxili çətinliklərdən istifadə edən urartulu I Rusa Ullusunun 22 qalasını tutdu və mənəllı canişini Dayaukkunu ona qarşı qaldırdı²¹³. E. A. Qrantovski müəyyən etmişdir ki, digər canişinlərlə birgə qiyam edən Dayaukku Mannaya tabe olan Missi ölkəsinin hakimi idi²¹⁴. Ullusunu olduqca ağır vəziyyətə düşdü. O, Aşşurun himayəsindən qurtulmaq və Urartu tərəfindən yardım almaq istəyindən əl çəkməli oldu. II Sarqon onu bağışladı, «bütün günahlarından keçdi» və Manna taxtında saxladı. Həmin dövrdən Ullusunu II Sarqonu müdafiə etdi və Urartu ilə mübarizədə ona yardım göstərdi. Mənəllilər Aşşur qoşunlarını taxıl məhsulları, ot-ələf, at, iri və xırdabuynuzlu heyvanlarla təchiz edirdilər²¹⁵. II Sarqonla Ullusunu arasında müqavilə bağlandı. Bu müqaviləyə əsasən sonuncu özündən əvvəlki hökmdarlara nisbətən Aşşurdan müəyyən imtiyazlar aldı. II Sarqon məlumat verir: «onların ağası, hökmdar Ullusunuya fəxri süfrə açdım, onun taxtını atası İranzununkundan hündür yüksəltdim»²¹⁶. Görünür, müqaviləyə əsasən II Sarqon urartulular tərəfindən zəbt edilmiş və öncə Aşşura birləşdirilmiş 22 qala və iki möhkəmləndirilmiş şəhəri Mannaya qaytarmalı olmuşdur²¹⁷. Urmiya gölündən cənubda yerləşən bu qalalar Dayaukkunun tabeliyində idilər²¹⁸.

Urartu koalisiyasının məğlubiyyəti ilə nəticələnən Uauş dağı yaxınlığındakı döyüşdən sonra II Sarqon Urmiya gölünün şimal sahilləri boyu

²¹¹ AVİU № 46 (52) и прим. 12.

²¹² Yənə orada.

²¹³ AVİU №45 (76).

²¹⁴ Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен. Передней Азии, сәh. 250-251.

²¹⁵ P. Thureau-Dangin, göstərilən əsəri, сәh. 53, AVİU № 49, сәh. 322.

²¹⁶ P. Thureau-Dangin, göstərilən əsəri, сәh. 53, AVİU № 49, сәh. 323.

²¹⁷ ARAB, II, 56, AVİU № 54.

²¹⁸ Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, сәh. 283.

yürüşünü davam etdirdi. Subi əyalətindəki bir çox qalalar, eləcə də Sanqibutu²¹⁹ əyalətindəki zəngin Ulxu²²⁰ şəhəri Mannaya qaytarıldı.

Urartu qoşunlarını təqib edən II Sarqon Urartunun 63 əyalətlərinə daxil oldu, I Rusanı tam məğlubiyyətə uğrattı, onun çoxlu şəhər və yaşayış məskənlərini dağıtdı, külli miqdarda qənimət ələ keçirdi. Urartunun baş tanrısı Xaldinin şəhəri - Musasirdən zəbt edilən qənimət xüsusilə zəngin və rəngarəng idi²²¹. E. ə. IV əsrədək bərpa olunmayan Həftəvan təpədəki qalanın da dağıdılması həmin dövrə aid edilir²²². I Rusa məğlubiyyətə dözmədi və II Sarqonun məlumatına görə özünü öldürdü²²³.

Darmadağın edildikdən sonra zəifləyən Urartu dövləti görünür bir müddət elə bir təhlükə təşkil etmirdi. Manna öz sərhədlərini genişləndirə bilirdi. Zikertu, Andiya və Gizilbunda əyalətləri tabe edildi, urartulular tərəfindən ələ keçirilmiş qalalar və Uışdiş, Subi, Sanqibutu əyalətləri qaytarıldı. Sonralar II Sarqon Mannanı müttəfiq dövlət adlandırır, Ullusunu ilə görüşərkən onunla hədiyyə mübadilə edirdi²²⁴.

Mannanın vəziyyəti elə möhkəmləndi ki, artıq II Sarqonun varisləri dövründə o Aşşurun üstünlüyünü tanımaqdan imtina etdi və hətta bəzi Aşşur yaşayış məskənlərini ələ keçirə bildi²²⁵.

Aşşur hökmdarı Sinaxxerib (e. ə. 705-681-ci illər) Mannaya hücum etməli oldu. Lakin bu hərbi yürüş görünür o qədər də müvəffəqiyyətli keçməmişdir. Belə ki, Sinaxxerib ancaq əsir ələ keçirməklə kifayətlənməli olmuşdur²²⁶.

Eyni zamanda Urartu da şərq əyalətlərinə olan iddialarından əl çəkməmişdi. I Rusanın oğlu II Argıştinin dövründə Urartu bu istiqamətdə öz hərbi yürüşlərini yenidən həyata keçirdi. Bunu Savalan dağının cənub yamacındakı qayaüstü iki kitabə də təsdiq edir. Kitabələrdə Arxu əyalətinə hərbi yürüşdən, çaya qədər Uşulu və Buku ölkələrinin işğalından bəhs olunur²²⁷. Geri qayıdanda urartulular üzərinə xərac qoyulmuş Qirduni, Qituxani, Tuişdu ölkələrini və

²¹⁹ Sanqibutu, Bit-Sanqibutu, Sanqi-illu adlarının komponentlərini araşdıran Y. B. Yusifov «Sanqi»nin adının tayfa adı olduğu fəraətinə gəlir, Вах. Ё. Б. Ёусифов. О некоторых компонентах неизвестного происхождения. «V Всесоюзная сессия по Древнему Востоку», Тбилиси, 1971.

²²⁰ Ulxunun Məğənd vadisində yerləşdiyi güman olunur. И. М. Дьяконов, История Мидии, səh. 217. Б. В. Пиотровский. Ванское царство. Сəh 104. Məğənd vadisinin şərq hissəsində Livar kəndi yaxınlığında e. ə. VIII əsrə aid edilən şəhər tipli böyük Urartu qalası aşkar edilmişdir. W. Kleiss. Bericht Über Erkundungsfahrten in Iran, səh. 58.

²²¹ Г. А. Меликишвили. Наири-Урарту, səh. 160-165

²²² Ch. Burney. Excavations at Haftavan-tepe, 1972, səh. 155-164.

²²³ AVIU № 46, (129).

²²⁴ ARAB, II, 210-211.

²²⁵ ARAB, II, 853, AVIU № 73.

²²⁶ ARAB, II, 364, 383.

²²⁷ Bu çay gümanla Qarasu çayı ilə eyniləşdirilir. W. Kleiss Zur Ausbreitung Urartus nach Osten, səh. 134.

Rutumni şəhərini (?) zəbt edirlər. Ələ keçirilmiş qalalardan biri Argiştirdu («Argiştinin canişini») adlandırılır²²⁸.

Mannanın növbəti hökmdarı Ahşerinin (Ahseri) adı Asarxaddonun (e. ə. 680-669-cu illər) məlumatlarından birində çəkilir. Aşşurla mübarizədə Ahşeri «Mannalılar ölkəsinin əyalətlərində» yerləşən kimmerlərin və skiflərin yardımından istifadə edirdi²²⁹. Asarxaddon özünü «Mannalılar ölkəsinin əhalisini, ram edilməyən kutiləri pərən-pərən salan, onları xilas edə bilməyən müttəfiq-skif İşpakanın qoşununu qılıncdan keçirən» kimi qələmə versə də Manna ona tabe olmamışdı²³⁰.

Aşşur allahının orakuluna verilən sorğularda Asarxaddon addımbaşı soruşur ki, atlar və qoşunla birlikdə aşşur rəisləri Midiya ölkəsindən xərac toplamağa gedəndə mannalılar onun xərac toplayanlarına hücum edəcəklərmi²³¹.

Ahşerinin hakimiyyəti dövründə Aşşur əleyhinə midiyalılar üsyan qaldırdıqda mannalılar onlarla birlikdə çıxış etdilər. Güman edildiyi kimi Kaştaritinin başçılıq etdiyi midiyalıların birliyi xalq hərəkəti nəticəsində yaranmışdı²³².

Kaştaritinin, mannalıların və müttəfiq kimmerlərin qoşunları Aşşurla mübarizədə qələbə çaldılar.

Orakula sorğularda Kaştaritinin, kimmerlərin və mannalıların birləşmiş qoşunlarının tutmaq istədikləri müxtəlif şəhərlər sadalanır²³³.

Sorğulardan birindən görünür ki, Asarxaddon öz düşmənləri ilə danışıqlar aparmaq qərarına gəlir; məqsəd onların birliyini parçalamaq idi. O, midiyalıların və ehtimal ki, mannalıların da yanına qasid göndərir; öz qızını skif hökmdarı Partatuaya ərə verib verməmək məsələsini müzakirə edir²³⁴.

Digər məlumatdan görürük ki, o kimmerləri öz tərəfinə çəkməyə cəhd göstərərək mannalılar əleyhinə çıxmaq qərarına gəlir. Lakin aşşurlular öz qüvvələrinə o qədər də əmin deyildilər. Aşşur hərbi başçılarından biri Asarxaddonun müraciətnaməsində məsləhət görür ki, ordunun hamısını birdən Manna ərazisinə yeritməsin, təklif edir ki, hər ehtimala qarşı geri çəkilmək hadisəsi baş verərsə qoşunun sığına bilməsi üçün hərbi əməliyyatlar rayonunda qala tikilsin²³⁵.

Ahşeri Aşşurbanapalın (e. ə. 669-627-ci illər) daha güclü təzyiqinin sınağından keçməli oldu. Həmin dövrdə Manna şübhəsiz, Aşşurdan o qədər də gücsüz deyildi. Əvvəlcə Aşşurbanapal hətta sülh müqaviləsi vasitəsilə Manna tərəfindən zəbt edilmiş Aşşur qalalarının qaytarılmasına cəhd göstərir. Orakula

²²⁸ C. Benedict Warren. Two Urartian Inscriptions from Azerbaijan, səh 35-40.

²²⁹ Q. A. Melikişvili. UKN, VDI, 3, 1971, № 445, 446.

²³⁰ AVIU № 68, b. v.

²³¹ AVIU № 65.

²³² И. М. Дьяконов. История Мидии, səh. 266 и след; И. Алиев. История Мидии, səh. 225.

²³³ AVIU № 68 Q 7, 9, 10, 11, 12, 13, 14.

²³⁴ AVIU № 68, 18, 19.

²³⁵ AVIU № 69 (2).

müraciətində Aşşurbanapal soruşur: «Xocələrin rəisi Nabuşarrunusur adamlar, atlar və Aşşur hökmdarı Aşşurbanapalın hərbi qüvvələri ilə (birlikdə) mənə qulların tutduqları Aşşur qalalarını (qaytarmaq üçün getməyə yığışır); (əgər o getsə), istər xeyirxah sözlə, (dostluq) müqaviləsilə, (istər savaşa, döyüşə, dava etməklə), istər hər hansı bir insan hiyləhərliyi ilə, nə olur-olsun, bu qalaları o qaytaracaqımı-sənin böyük tanrılığına məlumdur»²³⁶.

Lakin Aşşur torpaqları sülh yolu ilə qaytarılmadı. Ahşerinin və Aşşurbanapalın qoşunları arasında döyüş baş verdi və mənə qullar məğlubiyətə uğradılar. «Saysız-hesabsız kiçik yaşayış məskənləri ilə birlikdə səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhər Ayuciaş, Paşa (...) Su, Busutu, Aşdiaş, Urkiyamun, Sixua, Naziniri, o cümlədən Urmeyate, Uzbua qalalarını və paytaxt İzirtunu əhatə edən yaşayış məskənləri» oda tutuldu və qarət olundu²³⁷.

Aşşurlular çoxdan onlara mənsub olan, lakin Mənə qullar tərəfindən ələ keçirilmiş Allabria əyalətini və Aşşurla qonşuluqda yerləşən digər əraziləri özlərinə qaytardılar. Aşşurbanapal məlumat verir ki, o Ahşerinin əyalətlərini talayıb dağıtdı, onun bütün ölkəsini kiçilti, böyük qənimət və hədiyyələrlə sağ-salamat Aşşura qayıtdı²³⁸.

Bu məğlubiyətdən sonra mənə qullar Ahşerinin əleyhinə çıxdılar. Mənə qulların məlumatına görə «ölkə əhalisi» (nise mati)²³⁹ onun meyidini öz şəhərinin küçəsinə tullayıb cəsədini sürütlədilər. Onun qardaşlarını, ailəsini, nəslini qılıncdan keçirdilər²⁴⁰.

İ. M. Dyakonov bu üsyanı istismarçılar əleyhinə yönəldilmiş xalq üsyanı hesab edir²⁴¹. İ. H. Əliyev onun səbəbini hökmdar hakimiyyətinin despotik idarəyə çevrilməsində görür²⁴². Q. A. Melikişvili güman edir ki, narazılığa «Manna hökmdarlarının skiflər və kimmerlərlə iqtifaqa aludəçiliyi» və sonuncuların Manna torpaqlarında məskunlaşması səbəb olmuşdur²⁴³.

²³⁶ AVIU № 75, (2).

²³⁷ AVIU № 72, № 73. 23

²³⁸ Yene orada.

²³⁹ И. М. Дьяконов «Развитие земельных отношений в Ассирии» (Л., 1949, сәh. 112) əsərində belə hesab edir ki, aşşur termini olan nise mati («ölkə əhalisi») əhalinin sırası kütləsini bildirir, o torpağa təhkim olunmuş qullara da aid edilirdi. И. Д. Амусин. «Народ Земли. (К вопросу, о свободных земледельцах древней Азии)». («ВДІ, 1955, N2, сәh. 14-36) əsərində Bibliya materialları əsasında «ölkənin xalqı» (am-xaares) adlanan adamların vəziyyətini təhlil etmişdir. İ. D. Amusin göstərir ki, bu termin əvvəllər hökmdarın təbəələri kimi çox geniş bir mənə daşmışdır. Sonralar torpaqların təmərəkülzəməsi prosesində am-xaareslərin bir hissəsi müflisləşir və «əhalinin ən aşağı təbəqəsi dərəcəsinə enərək («am-xaaredən olan yoxsullar» adlanan) binəsibləşdilər. Am-xaares termini isə artıq özü aşağı təbəqələrin istismar olunmasında iştirak edən «torpaq sahiblərinin əsas qrupunu və ya təbəqəsini» bildirdi.

²⁴⁰ AVIU № 73, 73.

²⁴¹ И. М. Дьяконов, История Мидии, сәh. 174

²⁴² И. Алиев. История Мидии, сәh. 208.

²⁴³ Г. А. Меликишвили. Некоторые вопросы истории Маннейского царства, сәh.67.

Bu üsyan Mannanın məğlubiyyətindən dərhal sonra baş vermişdir. Buna görə də bizə elə gəlir ki, ona öz mülklərini itirən Manna torpaq sahiblərinin narazılığı da səbəb ola bilərdi və çox güman ki, nise mati termini məhz belə torpaq sahiblərinə aid edilmişdir.

Görünür bu üsyan Ahşerinin daxili vəziyyətindən çox, məhz onun hər şeydən əvvəl, xarici siyasətinə qarşı yönəldilmişdi. Axı, Aşşurbanapalın Ahşerinin bütün nəslinin «qılıncdan keçirilməsi» barədəki məlumatının əksinə olaraq Ahşeri öz oğlu Ualli ilə əvəz olunmuşdu. Ahşerinin əleyhdarları Aşşurlarla ittifaq tərəfdarları idilər və üsyan da onun köməkliyi olmadan hazırlana bilməzdi. Ahşerinin hətta öz paytaxtı İzirtunu tərk etdikdən sonra da, bir kitabəyə görə İştati²⁴⁴, digərinə görə isə Atran²⁴⁵ qalasında möhkəmlənərək aşşurlara kəskin müqavimət göstərirdisə Ahşerini öldürən qiyamçılar aşşurlara daha çox kömək göstərmiş oldular. Ahşerinin oğlu Ualli Aşşurun qələbəsini etiraf etdi, aşşurluların iddia etdikləri bütün xərəcələri ödədilər və əlavə olaraq daha 30 at verdilər. O, oğlu Erisinini və qızını hökmdara girov göndərdi. Buna cavab olaraq Aşşurbanapal Mannaya özünün sülh elçisini göndərir²⁴⁶.

Manna dövlətinin adı çəkilən mixi yazılı mənbələrdə göstərilir ki, o, e. ə. 616-cı ildə Aşşurun Babillə son müharibəsində Aşşurun müttəfiqi olaraq qalmaqda idi. «Gedd salnaməsi» məlumat verir ki, Aşşuru ağır məğlubiyyətə uğradan Babil hökmdarı Nabopolassar (e. ə. 605-ci ildə ölmüşdür) aşşur əyanlarını və onlara köməyə gələn mannalıları əsir aldı²⁴⁷.

Aşşuru qəti olaraq tamamilə məğlubiyyətə uğradan midiyalılar Yaxın Şərqdə rəqabətsiz bir qüdrətli dövlətin əsasını qoydular. Onlar Manna dövlətini çox güman ki, e. ə. 615-610-cu illər arasında darmadağın etmişlər²⁴⁸. Lakin hələ bir müddət Midiyadan asılı bir dövlət kimi də olsa Manna öz müstəqilliyini saxlamışdı.

Mannanın adı çəkilən sonuncu yazılı mənbə Bibliyadır. İeremiya kitabında Urartu dövləti, Manna və skiflər e. ə. 593-cü ildə midiyalılarla birlikdə Babil əleyhinə çıxışa çağırılırlar²⁴⁹.

²⁴⁴ AVİU № 72

²⁴⁵ AVİU № 73

²⁴⁶ AVİU № 72.

²⁴⁷ AVİU № 81

²⁴⁸ И. М. Дьяконов, История Мидии, сәh. 317.

²⁴⁹ İeremiya LI 27.

IV FƏSİL

MANNANIN TƏSƏRRÜFAT HƏYATI MƏNŞƏYİ VƏ DİN

Yazılı mənbə və maddi mədəniyyət məlumatları nə qədər lakonik olsa da biz e. ə. I minilliyin əvvəllərində Urmiyanı hövzə əyalətlərində istehsalın səviyyəsi və təsərrüfat formaları haqqında müəyyən təsəvvür əldə edə bilirik. Əsas təsərrüfat növləri hələ qədimdən əkinçilik və maldarlıq olmuşdu.

ƏKİNÇİLİK

Zaqroş dağ sistemi, onun su ehtiyatı və iqlim şəraiti indi olduğu kimi qədimdə demək olar ki özündə təsərrüfat məqsədli istifadə üçün tükənməz imkanlara malikdir; münbit çökəklikləri əkinçiliklə məşğul olmağa şərait yaradır.

İranda qərb hissəsinə əsasən qış və yaz fəsillərində ildə 500 mm-dək yağıntı düşür. Atlantik qütb hava kütləsinin bu rayona axını sayəsində yayda dağlara yağış yağır. Silsilənin qərb yamaqları daha rütubətli olduğu üçün burada dəmyə əkinçiliyi xeyli geniş inkişaf etməli idi. Min metrədən daha yüksəklikdə yerləşən qəhvəyi və qara-boz torpaqlarla səciyyələnən ərəzi yağıntı ilə yaxşı təmin olunmuşdur.

Beləliklə, yüksək dağ çökəkliklərində və mailli qərb yamaqlarında dəmyə əkinçiliyinin yayılması mümkündür²⁵⁰.

Şərq yamaqlarında iqlim xeyli qurudur; belə ki, Xəzər dənizindən gələn rütubətli hava kütləsinin qarşısını Elbrus dağının qolları kəsir. Burada suvarmada və su təchizatında kəhriz sularından istifadə olunur. Elbrus, Talış və Boqrovdağ silsilələri Xəzər dənizinə yönəlmiş şərq yamaqları hədsiz yağmurlar nəticəsində güclü kəsintilərə məruz qalmış və enliyarpaqlı sıx meşələrlə örtülmüşdür. Urmiya gölünə tökülən Cağatu və Tatay çaylarının vadiləri çox münbitliyi ilə fərqlənir²⁵¹.

Assuriya çarları basqın etdikləri ərəzidən bol qənimət ələ keçirdiklərini, yerli hökmdarlardan hər il bac topladıqlarını bildirirlər²⁵². Birdəfəlik bac adətən taxılla alınmırdı, çünki kənd təsərrüfatı məhsulları ehtiyatından yürüşün özündə qoşunu dolandırmaq üçün istifadə olunurdu. Assuriya istiləçilərini mal-qara, metal və metaldan hazırlanan məmulat daha çox maraqlandırır. Lakin illik bac olaraq hər il başqa şeylərlə yanaşı taxıl da alınır.

²⁵⁰ İranda toplanılan buğda və arpa məhsulunun 50%-ni müasir Cənubi Azərbaycan və Xorasan verir. Вах: Современный Иран. М., 1957.

²⁵¹ М. П. Петров. Иран. М., 1955, səh. 41-45, 112-115; С. Г. Гореликов. Иран. М., 1961, səh. 32-50; 59-60.

²⁵² И. М. Дьяконов. Развитие земельных отношений в Ассирии. Л., 1949, səh. 130-131.

Həsənluda aparılan qazıntı işlərinin nəticələri rayonun iqtisadiyyatında əkinçiliyin çox mühüm yer tutduğunu söyləməyə imkan verir. Burada iki və altı cərgə arpa, bir neçə növ buğda və darı yetişdirilirdi²⁵³. Digər tikintilər sırasında burada içərisində müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının qalığı olan anbarlar da aşkar edilmişdir.

Əkinçilik qədim əhalinin əsas peşələrindən biri olduğuna görə əkinçilik texnikası yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməli idi. Dəmir dövrünə keçdikdən sonra əkinçilik alətləri təkmilləşdirilməyə başlandı. Tarlalar ağac kotanla, dəmir toxla ilə şumlanırdı. Taxıl dəmir oraqla biçilirdi. Həsənluda qazıntı zamanı dəmir toxalar və dəmir oraq tiyələri tapılmışdır²⁵⁴.

Şəkillərdən görüldüyü kimi, təsərrüfatda yüklər iki və ya dördtəkərli arabalarda daşınırdı.

Təsərrüfat haqqında xüsusilə çox məlumatı II Sarqonun e. ə. 714-cü ildə Urutuya qarşı yürüşünün müfəssəl təsvirindən almaq mümkündür. Bu təsvirdə Mannada və onun tabeliyindəki vilayətlərdə arpa ilə dolu anbarların ələ keçirilməsindən, zəngin əkinçilik rayonlarının var-yoxdan çıxarılıb xaraba qoyulmasından danışılır. İstilaçının keçdiyi bütün yol boyunca mənəvilər onun qoşununu ərzaqla təmin etməyə məcbur idilər. Məsələn, deyilir ki, Manna çarı Ullusunu Zirdakka qalasında «mənim (II Sarqonun) qoşunumu yedirib içirmək üçün anbarlara un və şərab doldurmuşdur»²⁵⁵.

Zikirtu ilə döyüşə hazırlaşanda II Sarqon Mannanın Panziş qalasını möhkəmləndirmişdi: «Onun (Ullusunun) qalası Panzişə... yaxınlaşdım. Bu şəhəri daha da möhkəmləndirdim, onun içərisinə yağ, dən, şərab və döyüş ləvazimatını qaldırdım»²⁵⁶.

Uişdiş və Sanqibutu vilayətində çoxlu taxıl ehtiyatı var idi, görünür, müharibə ehtimalına qarşı və ya qıtlıq illəri üçün yaradılmışdı: «onun ölkəni və camaatı dolandırmaq üçün uzun müddət anbarlara vurduğu bərəkətli arpa və buğda ehtiyatını qoşunumun atları, qatırları, dəvələri və ulaqları ilə daşıtdırıb öz düşərgəmdə qalaq-qalaq yığdırdım»²⁵⁷.

Şəhərlərdə belə böyük albarlar olduğunu arxeoloji qazıntılar da sübut edir. Həsənluda qazıntı zamanı tapılmış binalardan biri təsərrüfat məqsədləri üçün istifadə olunurdu. Onun içərisində keramik məmulat, kənd təsərrüfatı məhsullarının: qala ətrafında yetişdirilən buğda, arpa, darı, əncir və üzümün qalıqları var idi²⁵⁸.

²⁵³ R. H. Dyson. The Hasanlu Project. "Science", 135. 1962, p. 645.

²⁵⁴ R. H. Dyson. Science Meet Ancient Hasanlu. "Natural History", LXXIII 8, p.18.

²⁵⁵ F. Thureau-Dangin. Göst. əsəri. sətr. 53; AVIU, 49, səh. 322.

²⁵⁶ F. Thureau-Dangin. Göst. əsəri. Sətr. 76-78; AVIU, 49, səh. 323- 327.

²⁵⁷ AVIU, N 49, səh. 326-327.

²⁵⁸ M. van Loon. Excavation in Northwest Iran, səh. 27.

Suvarma kanalları şəbəkəsi bərlı-bəhrəli bağlar və üzümlüklər salmağa imkan verirdi. Bizə məlum olduğuna görə, Urartu çarı I Rusa mənallılardan zəbt etdiyi Sanqıbutu vilayətinin Ulxu²⁵⁹ şəhərinin ətrafında kanallar çəkirmişdi. «O, axar suyu aparan kanal qazmış və onu Fərat çayı kimi gur axmağa məcbur etmişdir. Kanaldan saycız-hesabsız arxlar ayırmışdı... zəmiləri həqiqətən suvarırdı»²⁶⁰. Bu təsvir Tuşpa şəhərinə çəkilmiş Minuanın yaxşı qalmış kanalını xatırladır²⁶¹.

Arxların bəzisi borusularla yerin altından çəkilmişdi²⁶². Sanqıbutu vilayətinin təxmin edildiyi rayonun yaxınlığında Bastam məskənində də uzunluğu 12 kilometrə qədər olan bu cür kanalın qalıqları tapılmışdır²⁶³.

Güman edilir ki, kanallar çox uzun idi və Sanqıbutunun xeyli hissəsinin torpaqlarını suvara bilirdi. Su, ola bilsin, Araz çayının qolu Kotor çayından götürülürdü.

II Sarqon Sanqıbutu vilayətinin «böyük, qamış kimi sıx bitən ağaclarını», meyvə bağlarını və üzümlüklərini, xüsusilə qeyd edir. Görünür, Mannada üzümçülük də böyük miqyas alıbmış. II Sarqon tənəkləri «dağların pöhrəlikləri» adlandırır²⁶⁴. Burada şərabçılıq inkişaf etmiş sahə idi. Ulxu şəhərini aldıqdan sonra II Sarqon məlumat verir ki, gizli şərab zirzəmilərinə girmiş və onun qonşuları «irili-xırdalı tuluqlardan ləzzətli şərabı çay suyunu içən kimi içmişlər». Mannanın digər vilayətlərində də şərab ehtiyatları var idi. Həsənluda qazıntı zamanı aşkara çıxarılan məskəndən bu cür şərab anbarları, onların içərisində isə torpaq döşəməyə basdırılan şərab küpləri tapılmışdır²⁶⁵. Urartuda Karmir-blurda torpaq zirzəmiyə dörd çərgə düzülmiş iri çaxır küpləri (karas) olan belə binalar qazılıb aşkar edilmişdir. Bu küplər onun həcmi göstərən mixi yazılara və ieroqlif işarələrə malikdir. B. B. Piotrovskinin məlumatına görə onların bəziləri 240 litrə yaxın çaxır tutur²⁶⁶. Belə anbarlar Şərqi Anadoluda Altıntəpə yaşayış yerində də aşkar edilmişdir²⁶⁷.

²⁵⁹Ulxu müasir Marand şəhərinin yaxınlığında yerləşdirilir. AVİU, səh. 335, qeyd 50.

²⁶⁰F. Thureau-Dangin. sətr. 203-204; AVİU 49, səh. 327.

²⁶¹UKN, 43-56.

²⁶²E. Zhureau-Dangen. Göst. əsəri. sətri 222.

²⁶³W. Kleiss. Excavation of the Urartian fortress Rusahinili, Bastam, 1969, səh. 20.

²⁶⁴F. Thureau-Dangin, sətr. 239.

²⁶⁵R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran, səh. 122.

²⁶⁶Б. Б. Пиотровский. Кармир-Блур II. Результаты раскопок 1949-1950. «Археологические раскопки в Армении», 2, Ереван, 1950, səh. 18-20.

²⁶⁷Tahsin Özquç. Altintepe II, səh. 34.

MALDARLIQ VƏ ATÇILIQ

Əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da təsərrüfatın ən mühüm sahələrindən biri idi.

Cənubi Azərbaycanın şimali-qərb hissəsi-Qaradağın ətklərinin Muğan düzü ilə qovuşduğu yerlər yaxşı qış otlağıdır. Zaqros dağları sistemində geniş təbii otlaqlar vardır və burada ayaqaltı yemlə milyonlarla mal-qara saxlamaq mümkündür²⁶⁸.

Manna ərazisində qaramal, davar, at saxlanması mixi yazılardan bəllidir. Burada köçəri maldarlıq (yaylaq maldarlığı) inkişaf etmişdi. Mal-qara yazda dağlara sürülür, payızda vadilərə gətirilirdi. B. B. Piotrovskinin fikrincə ola bilsin ki, Urartu çarlarının yürüşlərinin vaxtı yaylaq maldarlığı ilə bağlı imiş. Daha çox qənimət ələ keçirmək mümkün olsun deyə, yürüşlər ya mal-qara dağlara sürülənə qədər, ya da dağdan qaytarıldıan sonra edilirdi²⁶⁹. Bu mülahizənin düzgünlüyünü o da təsdiqləyir ki, Həsənlu ərazisinə yürüş və qədim qalanın dağıdılması yayın sonuna təsadüf etmişdi: buradan üzümlə dolu qablar tapılmış, görünür, şərab çəkmək üçünmüş²⁷⁰.

II Sarqon bildirmişdi ki, du'uzu ayı (iyun-iyul aylarına müvafiqdir²⁷¹) «qoşun yığmaq və düşərgə salmaq üçün» buyurulubdur²⁷². Yürüşlərin təsvirinin sonunda adətən çoxlu qaramal və davar aparıldığı haqqında məlumat verilirdi.

II Aşşurnasirapal Daqara ölkəsindən və bütün Zamuanın çarlarından bac olaraq «at, qaramal və davar» tələb edirdi²⁷³.

III Salmanasar Mannanın adını ilk dəfə çəkəndə buradan «səhsiz-hesabsız qaramal və qoyun» ələ keçirdiyini söyləyir²⁷⁴.

I Arğıştı Aza vilayəti və Mannada külli miqdarda mal-qara ələ keçirir. O, məlumat verir ki, 2411 baş qaramal, 6140 baş davar, 170 at və 62 dəvə aparmışdır²⁷⁵. Aza vilayətində əsasən, əkinçilik və bostançılıq geniş yayıldığına görə, mal-qaranın hesabı bütövlüklə Mannaya aid edilir²⁷⁶.

I Arğıştının oğlu II Sardurinin kitabəsində bir neçə vilayətdən o cümlədən Puluadidən ələ keçirilən mal-qara sadalanır və sayı göstərilir. Puluadi ölkəsinin payına təkcə bir yürüş zamanı ələ keçirilən təqribən 1400 baş at, 1200 başdan çox qaramal və 18 min başdan çox davar, 115 baş dəvə düşür²⁷⁷.

²⁶⁸ S. Q. Qorelikov. İran, səh. 59-60.

²⁶⁹ Б. Б. Пиотровский. Ванское царство, səh. 149.

²⁷⁰ R. H. Dyson. Problems of Protohistoric Iran as seen from Hasanlu, səh. 202.

²⁷¹ AVU № 49.

²⁷² F. Thureau-Dangin, sətr. 8.

²⁷³ ARAB I, 451, 452.

²⁷⁴ ARAB I, 587.

²⁷⁵ UKN, 127, U, sətr. 7-8.

²⁷⁶ H. V. Arutyunyan. Göst. əsər, səh. 148.

²⁷⁷ N. V. Arutyunyan. Göst. əsəri, səh. 143-144.

Düşmən qoşunları hücum edəndə yerli əhali var-yoxunun heç olmazsa bir qismini qarətdən xilas etmək üçün, adətən mal-qarasını dağlara ötürürdü. Assuriya çarları dağlara sürülən mal-qaranı ələ keçirib geriyə, yəni vadilərə qaytarıdılar tez-tez xəbər verirlər. V Şamşi-Adad Messi vilayətində, Mannanın özündə və başqa vilayətlərdə qaramal, davar, qoşqu atları və dəvələr ələ keçirmişdi²⁷⁸.

Sənədlərdə dəvə çox az xatırlanılır. Onlardan yük heyvanı kimi istifadə olunmuşdur. Hökmdar I Rusanın torpaq sədlərin düzəldilməsində və kanalların çəkilməsində dəvələrdən istifadə etməsi bizə məlumdur²⁷⁹.

Allahları aparan döyüş arabalarına qatır və öküzlərin qoşulmasını əks etdirən Həsənlu qızıl camındakı təsvirlər onlardan istifadəni göstərir. Tanrıların qabağına qurbanlıq qoyun gətirirdilər. Ölənlər də qurban kəsirdilər. Qəbirlərdən, adətən keçi və qoyun sümükləri aşkar edilir²⁸⁰.

Manna çarlığının vilayətlərində atçılığa çox böyük əhəmiyyət verilir. Qafqazda və Ön Asiya vilayətlərində at ən azı e. ə. III minillikdən məlum idi. E. ə. III minilliyin birinci yarısına aid Elam təsərrüfat sənədləri arasında ayğır, madyan və dayçalara aid məlumatlar vardır²⁸¹.

Kassilər dövrünə aid Babil sənədlərində və incəsənətində at xatırladığına görə onun əhliləşdirilməsini kassilərlə əlaqələndirirlər²⁸². Atçılıq tədricən daha geniş yayılır. O, iqtisadiyyat və hərbi işdə aparıcı mövqə tutmağa başlayır, bəzi əyalətlər atçılığın inkişafı üzrə ixtisaslaşır. Mannanın təsərrüfat həyatında atın əhəmiyyətinin güclənməsini köçmə maldarlığın inkişafı ilə bağlayırlar. Mal-qaranın sayının çoxalması otlaqların genişlənməsini, maldarların get-gedə öz yaşayış məskənlərindən daha da uzaqlaşmasını tələb edirdi. At köç yurdlarını yaşayış məskənləri ilə birləşdirən əsas nəqliyyat vasitəsinə çevrildi²⁸³.

E. ə. II-I minilliyin ayrıcında və xüsusilə I minilliyin əvvəlində minik atından hərbi məqsədlərlə istifadə edilməsi, süvariliyin yayılması irandilli əhalinin məskunlaşması ilə əlaqədar idi. Görünür, qonşu xalqların süvari qoşunları məhz öz silahlı süvariləri ilə güclü olan irandilli tayfalarla mübarizədə təşəkkül tapmışdı.

Atçılıq sürətlə yayılır, iqtisadiyyatda və hərbi işdə getdikcə daha böyük yer tuturdu. Urmiya gölünün şimal-şərq əyalətlərinin təbii şəraiti - təbii otlaqlar olan alp çəmənlikləri və münbit vadilər atçılığın inkişafına imkan yaradırdı.

Assuriya qaynaqlarında Urmiyaboyu vilayətlərdən alınan bac sadalanarkən tədricən at birinci göstərilir, bəzi vilayətlərdən bac olaraq ancaq at alınır. Mannaya yürüş etmiş çarların demək olar hamısı belə məlumat verirdi: «Mannalıardan qoşqu atları bac aldım». Zamuadan, Gilzandan, Messidən,

²⁷⁸ ARAB, I, 718.

²⁷⁹ F. Thureau-Dangin, göst. əsəri. 36, 78; AVU № 49, səh. 322-323.

²⁸⁰ R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran, səh. 121.

²⁸¹ W. Hinz. Das Reich Elam. Stuttgart, 1964, səh. 25.

²⁸² И. М. Дьяконов, История Мидии, səh. 124-125.

²⁸³ Б. Б. Пиотровский. Археология Закавказья. Л., 1949, səh. 75-77

Gizilbundadan Assuriya çarına qoşqu atları göndəridilər. I Rusa zamanında Urartulular tərəfindən tutulan, lakin Assuriya çarının köməyi ilə yenidən Mannaya qaytarılan Manna vilayəti Subinin əhalisi at yetişdirməkdə xüsusilə mahir idi. II Sarqonun kitabəsində bu barədə ətraflı danışılır: «Həmin vilayətdə yaşayan adamların bütün Urartuda süvari qoşun üçün at əhliləşdirməkdə tayı-bərabəri yoxdur. Öz geniş ölkəsində, öz çar alayı üçün bəslədiyi və hər il vergi kimi aldığı kiçik dayçaları, Urartu adamlarının Mannalılar ölkəsi adlandırdıqları Subi vilayətinə gətirildilər, boy-buxununa baxmayınca, minib səyirtməyincə, gərdişə gəlməyi, dövrə vurmağı, dönməyi, döyüş üçün vacib olan bütün vərdişləri öyrətməyincə bu dayçaları yəhərləmişdilər»²⁸⁴.

Urartu hökmdarı I Rusanın döyüş zamanı minik atlarından istifadə etməsi II Sarqonun: «öz qoşununu sıraya düzdü, onları qaçağan minik atlarına mindirdi və silah verdi» məlumatından da bəlli olur²⁸⁵.

Subi vilayətinin Sanqibutu ilə həmsərhəd zonasında Uşkaya ilə Tarmakisa (indiki Təbriz) qalaları arasında yerləşən Aniaştaniya²⁸⁶ məskəni II Sarqon «İlxılar evi» adlandırır²⁸⁷.

Gizilbunda vilayəti qəsəbələrin rəisləri Mannanın Zirdiakka qalasına II Sarqona qoşqu atları, sayagəlməz qaramal və davar gətirirdilər²⁸⁸.

Mannalı Ullusunu da II Sarqona «qoşqu ləvazimatı ilə birlikdə qoşqu atları» bəxş etmişdi²⁸⁹.

Həsənludan tapılan müxtəlif əşyaların üzərindəki rəsmlərdən görünür ki, təkərli nəqliyyat da, atminmə də geniş yayılmışdı. Qızıl və gümüş canların üzərindəki təsvirlər biratlı və ikiatlı arabaların mövcud olduğunu göstərir. Bunların bəzisi çox tutumlu idi: ikiatlı arabada üç adam yerləşirdi. Arabanın dalınca iki döyüşçü yəhərsiz at aparırdı²⁹⁰. Hər iki arabanın təkərlərində Assuriya və Urartu arabalarında olduğu kimi altı dəndənə vardı²⁹¹.

Həsənluda e. ə. IX əsr layından üzərində at və atlı təsviri olan ağac relyef tapılmışdır²⁹². Qazıntı zamanı aşkar edilmiş əşyalar arasında at, qoç və buzov başı formasında məharətlə hazırlanmış ritonlar (su içmək üçün qablar) vardır²⁹³. Buradan kəm və bər-bəzəkli qoşqu şeyləri ilə birlikdə dəfn edilən at da

²⁸⁴ F. Thureau-Dangin, göst. əsəri, sətr. 170-173, AVIU № 49, səh. 326

²⁸⁵ AVIU, 49, səh. 324.

²⁸⁶ E. A. Qrantovski Aniaştaniya adını İran dilləri ilə izah edir. O, güman edir ki, bu söz yerli dillər tərəfindən mənimsənilmişdir; ümumiyyətlə isə o qeyri-iran dilləri mühitində də yarana bilərdi. Вак. Э. А. Грантовский. Ранняя история иранских племен Передней Азии. Сəh. 279-280.

²⁸⁷ F. Thureau-Dangin, göst. əsəri. Sətr. 184; AVIU № 49, səh. 326.

²⁸⁸ AVIU № 49, səh. 323.

²⁸⁹ Yənə orada, səh. 322.

²⁹⁰ Archeology, XII, 3, p. 171.

²⁹¹ Б. Б. Пиотровский. Урартская колесница. «Древний мир», М., 1962, səh. 341

²⁹² V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 92.

²⁹³ Yənə orada, səh. 93

tapılmışdır²⁹⁴. At dəfn etmək Naxçıvan diyarında da geniş yayılmış bir adət idi. Qədim Şaxtaxtı qəbiristanının bir çox qəbirlərində çoxlu qab-qacaqla birlikdə at skeletlərinə də rast gəlinir, lakin insan sümüklərinin izləri yoxdur²⁹⁵. Mərlək mədəniyyəti daşıyıcılarının dəfn adətlərindən də ata xüsusi münasibət bəslənildiyini, ona hətta müəyyən dərəcədə sitayiş edildiyinə görmək olar. Döyüşçülərin məzarları ilə yanaşı, atlar üçün ayrı-ayrı dəfn kameraları qurulurdu. Bu kameralardan at dişləri və tunc gəmlər tapılmışdır²⁹⁶. Kaluraz məhəlləsində ayrı-ayrı at qəbirləri aşkar edilmişdir. Hər bir qəbirdən bütün qoşqu ləvazimatı və bəzək şeyləri ilə birlikdə üç at skeleti çıxmışdır²⁹⁷. Beləliklə, görürük ki, bu vilayətlərdə əkinçiliklə yanaşı, maldarlıq və atçılıq da geniş surətdə inkişaf etmişdi.

SƏNƏTKARLIQ VƏ XAMMAL MƏNBƏLƏRİ PROBLEMİ

Manna ərazisinin zəngin faydalı qazıntı mənbələri həmişə Aşşur işğalçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Kitabələrdə ələ keçirilmiş qızıl, gümüş, mis, qurğuşun və s. adı çəkilir.

Yazılı abidələr dövründə metallar, onların istehsalı və emalətmə sənəti Yaxın şərqdə artıq çox yaxşı məlum idi. Aşşur mixi yazılı mənbələrindən istifadə edilən metalların adı bizə məlumdur. Yalnız - annaku (m) termini anlaşılmazdır. Onu gah qurğuşun, gah da qalay kimi tərcümə edirlər. «Annaku (m)» sözü haqqında mütəxəssislərin mülahizələri B. Landsbergerin tədqiqat işində nisbətən dolğun işıqlandırılmışdır²⁹⁸.

Belə güman edilir ki, qalay qədim dövrlərdə zəngin və müxtəlif çeşidli faydalı qazıntı yataqları olan Qaftazda və Təbriz rayonunda çıxardılırdı. Strabonun adını çəkdiyi qədim Drangiananın da qalay tədarükçüsü olması güman edilir²⁹⁹. Tarixçilərin mülahizələri başlıca olaraq arxeoloji materiallara, daha doğrusu əldə edilmiş tunc məmulatı tərkibində qalayın mövcudluğuna əsaslanır. Ona görə də, anlaşıldığı kimi qalay mənbələrinin hardasa metaləitmə mərkəzlərinin yaxınlığında olması güman edilir.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, təbiətdə təbii halda saf qalaya təsadüf olunmur. Onun əsas birləşməsi qranitdə və qranit süxurlarda, habelə qalaylı

²⁹⁴ R. H. Dyson. The Hasanlu Project, səh. 645.

²⁹⁵ А. К. Алекперов. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство. СА, 4, 1937, стр. 249-262; О. А. Абибуллаев, Матер. Шахтахтинского погребения. Изв. Азерб. ССР, 5, 1961, стр. 27-37.

²⁹⁶ E. O. Negahban. Notes on some Objects from Marlik, səh. 310; yenə onun. The Wonderful Gold Treasures of Marlik, səh. 663.

²⁹⁷ A. Hakemi. Excavation in Kaluraz, Gilan, səh. 6.

²⁹⁸ V. Landsberger. Tin and Lead: The Adventures of the vocables, JNES, 1965. 24, 3, səh. 285-296.

²⁹⁹ Strabon, XV, 2, 10.

süxur damarlarının dağılması nəticəsi olan daş və çınqılda təsadüf edilən oksiddir. Lakin intruziv formssiyaların geoloji-geokimyəvi tədqiqatlara əsaslanan geoqların axtarırları qalayın ümumiyyətlə Qafqazda və İranda meydana çıxması üçün şəraitin olmadığını göstərir. Qalay istehsalı sahəsində dəfələrlə aparılan axtarırlar da müsbət nəticə verməmişdir³⁰⁰. Drangianaya gəldikdə isə demək lazımdır ki, Orta Şərqi ölkələrinin (İran, Əfqanıstan, Pakistan) geoloji cəhətdən öyrənilməsi göstərir ki, qalay Əfqanıstanın Gilmənd (Həzəricat) zonasında, ancaq yüksək tutumlu küçələrdə müşahidə olunur³⁰¹. Yazılı mənbələrdə annaku (m) metalı xərac kimi, eləcə də aşşurların Urmıyanı və Kiçik Asiyanın şərqi əyalətlərinə hərbi yürüşləri zamanı ələ keçirilmiş qənimətlər sadalanarkən adı çəkilir. O, demək olar ki, həmişə digər metallarla yanaşı, adətən miqdarı göstərilmədən xatırlanır. Ələ keçirilən metalın nadir hallarda miqdarı göstəriləndə sadalanan rəqəmlərdə uyğunsuzluq nəzərə çarpır. Məsələn, iki talant (1 talant 30 kq-a bərabərdir) gümüş və qızıl, habelə iqtisadiyyat üçün daha mühüm və vacib olan yüz talant mislə yanaşı yüz talant annaku (t) metalının da adı çəkilir³⁰².

Əgər kiçik əyalət hakimlərinin xəzinəsində öz ərazisində istehsal edilmiş və ya ticarət vasitəsilə toplanmış bu qədər annaku (m) - qalay var idisə, onda o digər ələ keçirilmiş metalların çox olduğu Karxemiş, Til-Barsib və s. kimi zəngin şəhərlərin xəzinələrində də olmalı idi³⁰³.

Bundan əlavə, totalım ki, ehtiyatda bu qədər annaku (m) - qalay olmuşdur. Məlumdur ki, qədim əhali artıq tuncla tanış olsa da əşyaların əksəriyyəti demək olar ki, saf misdən hazırlanırdı. Deməli, onda mis dəfələrlə çox olmalı idi. Bunu arxeoloji materialların kimyəvi təhlili də təsdiqləyir.

Ur şəhərindən tapılmış əşyaların təhlili göstərir ki, onların tərkibinin 99,12%-ni mis təşkil edir³⁰⁴. Misirdə firon I Pepinin (IV sülalə) aşkar edilmiş heykəli 98, 2% misdən ibarətdir³⁰⁵. Bu və ya digər hallarda qalaya ümumiyyətlə təsadüf edilmir. S. Deşin təhlil etdiyi çoxlu əşyalar digər metalların çox cüzi təbii qarışığı olan misdən hazırlanmışdır³⁰⁶.

Tunc əşyalar olduqca azdır və həmişə yazılı mənbələrdə qeyd edilir. II Aşşurnasirapal tuncdan hazırlanmış balta ilə dağlarda özünə yol açır³⁰⁷. Özünün

³⁰⁰ M. A. Кашкай, М. М. Алиев. Из истории геологических понятий и горнорудного дела в древнем и средневековом Азербайджане. Труды ин-та истории, естествознания и техники АН СССР, т. IX, 1954; М. А. Кашкай, И. Р. Селимханов. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку, 1973, səh. 164.

³⁰¹ Ю. С. Перфильев, В. В. Веселов, В. М. Морал. Основные черты металлогении Среднего Востока. «Сов. геология», 1973, 10, səh. 76.

³⁰² ARAB I, 466, 477, 501.

³⁰³ ARAB I, 476, 601.

³⁰⁴ «Очерки по истории техники древнего Востока», М.-Л., 1940, səh. 84.

³⁰⁵ А. Лукас. Материалы и ремесло древнего Египта. М., 1958, səh. 304

³⁰⁶ С. Н. Desch. Report of the Metallurgical Examination of Specimen for the Sumerian Comutee of the British Association, 1928, p. 440; 1933, p. 304.

³⁰⁷ ARAB I, 460.

hərbi yürüşlərinin birində³⁰⁸ o, külli miqdarda mis əşyalarla yanaşı, yüz ədəd tunc qab ələ keçirir.

II Sarqonun Musasir məbədində ələ keçirdiyi qənimətin ətraflı təsvirindən görünür ki, bütün əşyalar demək olar ki, gümüş, qızıl və misdən hazırlanmışdır. Tuncdan ancaq hökmdar heykəlinin oturacağı hazırlanmışdır; heykəlin özü və dörd qarışının heykəli isə bütövlükdə saf misdəndir. II Sarqon külçə halında 3600 tunc da ələ keçirdiyini qeyd edir³⁰⁹. Əlbəttə Musasir kimi zəngin bir məbəd bu qədər tunc və həmçinin «ağ mis» (URUDU. UD. U.)³¹⁰ adı altında güman edilən qalay ehtiyatına da malik ola bilərdi; kitabələrdə «tunc» (UD. KA. BAR) istehsalında da «ağ», «parlaq» mənası bildirən UD. işarəsi vardır.

Arxeoloji materiallar da qalayın hətta e. ə. II minilliyin sonu və e. ə. I minilliyin əvvəllərində, daha doğrusu qalay xəlitəli tunc özünün çiçəklənmə dövrünə çatdığı bir zamanda da geniş yayılmasını söyləməyə imkan vermir. Halbuki, əgər Təbriz rayonu və Qafqaz qalayın mənbəyi olsaydı onda bu hər şeydən öncə. Cənubi Azərbaycan, Qafqaz və Mesopotamiyanın özünün metal məmulatına böyük təsir göstərirdi. Bunun əksinə olaraq göstərilən ərazilərdən və qonşu əyalətlərdən saf qalaydan hazırlanmış əşyalar olduqca az tapılmışdır və onların hamısı da bəzək şeylərindən ibarətdir³¹¹. E. ə. 3500-3200-cü illərə aid edilən ən qədim tunc Urda aşkar edilmişdir³¹².

Göytəpə «D» materialları göstərir ki, qalay qarışıqlı tunc Cənubi Azərbaycanda e. ə. III minilliyin sonlarından meydana çıxmışdır³¹³. Təxminən həmin dövrdən o, Şimali Azərbaycanda da görünməyə başlayır³¹⁴.

V. D. Forbes Təpə Hissar, Təpə Giyan və Suzdan tapılmış metal məmulatlarının təhlili haqqında məlumat verir. Onlar əsasən misdən və cüzi qalay qarışıqlı tuncdan hazırlanmışdır³¹⁵.

E. ə. 3500-2000-ci illərə aid edilən Təpə Qavrdan tapılmış doqquz, Tel-Billadan tapılmış bir nümunənin təhlilləri məlumdur. Tərkibində 5 faizdən çox

³⁰⁸ ARAB I, 466.

³⁰⁹ F. Thureau-Dangin, göstərilən əsəri, səh. 362; AVIU № 49.

³¹⁰ Yənə orada.

³¹¹ Cənubi Azərbaycan və İran ərazisində saf qalaydan və ya xalıtəsindən əşyalar tapılmamışdır. Şimali Azərbaycanda aparılmış arxeoloji qazıntılardan isə bizə Qalakənddən tapılmış saf qalaydan hazırlanmış bir ədəd ayaq xalxalı, Mingəçevirdən tapılmış qurğuşun xəlitəli iki əşya məlumdur. Bax. A. A. Иессен. Из истории металлургии Кавказа. М.-Л., 1935, səh. 158, 182; М. Кашкай, И. Р. Селимханов. Исследование металлических изделий из древнего Мингечаура эпохи развитой бронзы. Изв. АГУ им С. М. Кирова, Баку, 1959, Н. Кəşəmənlinin rəhbərliyi ilə 1973-cü ildə Daşkəsən rayonunun Xaçbulaq kəndindəki kurqanda aparılmış qazıntılar zamanı e. ə. I minilliyin əvvəllərinə aid qəbirdən saf qalaydan hazırlanmış boyunbağı tapılmışdır, Bax: С. М. Кашкай. О металле аппаки (m) приурмийских областей, ВДИ 1976, № 3.

³¹² C. N. Desch. göst. əsəri, səh. 437-441.

³¹³ T. Burton-Brown. Excavations in Azarbaijan, 1948, səh. 190.

³¹⁴ İ. N. Nərimanov, İ. R. Səlimxanov. Şərqi Zaqafqaziya əhalisinin məişətində ilk metalların tətbiqi. DAN Azerb. SSR, 4, 1965, səh. 76-79.

³¹⁵ P. G. Forbes. Studies in Ancient Technology. Leiden, 1964, IX.

qalay olan üç nümunədən başqa digər nümunələrdə onun ancaq izləri vardır. M. Levey belə hesab edir ki, qalay az işlənən metal olmuşdur. Ondan döymə üsulu ilə hazırlanması çətin olan, ancaq tökmə üsulu sayəsində öz formasına düşən mürəkkəb formalı məmulatın hazırlanmasında istifadə edilmişdir. Qalan əşyalar digər metallarla yüzdə bir qatışıqı olan saf misdən tökülmüş, sonra isə döymə üsulu ilə lazımı formaya salınmışdır³¹⁶.

Lakin mis və qalayın əritisindən tunc alınması üsulu artıq məlum olanda da digər cismləşdirici materiallardan istifadə edilmişdir. Öz qalaylarının olmaması və görünür ki, onun gətirilməsindəki fasilələr sənətkarları tökmə zamanı tunc xəlitəsinin ərimə nöqtəsini azaltmağa imkan verən və onun möhkəmliyini artırmaq keyfiyyətinə malik qurğuşun, sürmə, arsen kimi əvəzedicilərdən istifadə etməyə məcbur etmişdir.

Gültəpədən (Naxçıvan MP) e. ə. II minilliyin sonlarına aid mis-arsen xəlitəsindən hazırlanmış əşyalar aşkar olunmuşdur³¹⁷. Mingəçevir tapıntılarının böyük əksəriyyəti özündə mis-sürmə xəlitəsini əks etdirir³¹⁸. Həsənlu IV təbəqəsindən azacıq kalsium və maqnezium qarışıqlı sürmə tərkibli tunc əşyaları tapılmışdır³¹⁹.

Bütün bu faktlar qalayın uzaqdan gətirilən qiymətli və nadir metal olmasını göstərir. Qalayın Ön Asiyaya haradan gətirilməsi məsələsi xüsusi tədqiqat tələb edən mühüm tarixi-arxeoloji problemlərdən biridir. Annaku (m) metalı çıxarılan Təbriz rayonuna gəldikdə isə o, qurğuşun filizi yataqları ilə indi də zəngindir. Məlumdur ki, gümüş saf halda çox az çıxarılır. Hətta indi də onun bütün istehsalının 80% -i gümüş tərkibli qurğuşundan alınır³²⁰.

Filizin gətirilməsini xüsusi «təmizlənmiş gümüş» növünün adı çəkilən, həmçinin «saflaşdırılmış Kaniş gümüşünə» işarə edilən Kaniş mətnləri də təsdiqləyir³²¹. Bundan əlavə mətnlərdə yuyulmuş, xırdalanmış (metalın vəziyyəti və onun keyfiyyətini bildirən yerli istilahlarla) gümüşdən də bəhs olunur³²².

Filizin çox böyük məsafələrə aparılmasını Babil padşahı Burnaburiaşın Misir fironu Ehnatona göndərdiyi məktub da sübut edir: «Sobaya 20 min (çəki vahidi - S. Q.) qızıl qoyanda oradan heç 5 min təmiz qızıl da çıxmadı»³²³.

Metaltökmə ustalarının filiz mədənlərindən uzaqlarda işlədiklərini bəzi yaşayış məskənlərindən tapılmış metaləritmə emalatxanalarının qalıqları da sübut edir³²⁴.

³¹⁶ M. Levey. Chemistry and chemical Technology in Ancient Mesopotamia. 1959, səh. 201-207.

³¹⁷ O. H. Həbibullayev. Kültəpədə arxeoloji qazıntılar. Bakı, 1959, səh. 54.

³¹⁸ Г. М. Асланов, Р. М. Ваидов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур, Баку, 1959.

³¹⁹ P. H. Dyson. The Hasanlu Project, səh. 646.

³²⁰ A. Q. Betextin. Mineraloqya, M., 1950, səh. 227.

³²¹ Н. Б. Янковская. Клинописные тексты из Кюль-тепе в собраниях СССР. М., 1968, səh. 29.

³²² Yənə orada.

³²³ «Очерки по истории техники Древнего Востока», səh. 90.

Aşşurların qurğuşuna olan marağı ondan istehsalın müxtəlif sahələrində istifadə edilməsi ilə izah olunmalıdır. Qurğuşun da mis kimi ödənc vasitəsinə çevrilə bilər və gümüşü əvəz edib pul rolu oynaya bilərdi³²⁵. Tunc məmulatı tərkibində ərinti qatışığı kimi qurğuşuna tez-tez, özü də kifayət dərəcədə (20%-dək) təsadüf olunur³²⁶. Bundan əlavə ondan boyaq (ağ boyaq, sülükən, kron və s.) mis hazırlanmasında lazım olan qurğuşun oksidi almaq üçün istifadə edilirdi³²⁷. Misir materialları qurğuşundan insan və heyvan fiqurları, balıq ovu toru üçün qursalar, üzüklər, muncuqlar və s. bəzək əşyaları, məcməyi, boşqab, tıxac, habelə mərasim qabları və allahların heykəllərinin baş geyimlərinin qəliblərinin hazırlanmasında istifadə edildiyini göstərir. Qurğuşundan həm də tunc çəki daşlarının və tunc heykəlciklərinin boşluğunu doldurmaq üçün də istifadə olunmuşdur³²⁸.

Herodotun yazdığından məlumdur ki, Babilədə Fərat çayı üzərində daşları bir-birinə «dəmir və qurğuşunla bəndlənmiş» körpü tikilmişdi³²⁹.

Göründüyü kimi qalaydan fərqli olaraq qurğuşun digər metallarla yanaşı daha gərəqli material olmuş və ondan daha geniş istifadə edilmişdir.

Q. A. Melikişvili Puluadi əyalətinin adını Ön Asiyanın bir çox dillərində mövcud olan pulad («polad») sözü ilə əlaqələndirir. Bu sözün indi mövcud olan dillərin materialları əsasında etimologiyası açılmadığına görə Q. A. Melikişvili zənn edir ki, həmin söz həmişə olduğu kimi metal və metal məmulatı istehsalı ilə məşğul olmuş tayfaların və ya yerlərin adından, burada isə məhz Urartu mənbələrində adı çəkilən Puluadi ölkəsinin adından yaranmışdır³³⁰. Həqiqətən də bu ölkənin lokalizə edildiyi rayonda indi də mis, qurğuşun, dəmir də s. metallar çıxarılır.

Qədim sənətkarlar əsasən, təbii ehtiyatların onlara verdiyi imkanlardan faydalanmışlar. Puluadi əyaləti ilə yaxın qonşuluqda yerləşən Mərlək tapıntıları onların metal məmulatı istehsalında necə bir sənətkarlıq və məharətə nail olduqlarını göstərir.

Aşşur hökmdarları göstərilən ərazilərdən metallarla yanaşı, onlardan hazırlanmış əşyaları da ələ keçirir və ya xərac kimi alırdılar. II Aşşurnasirapal Zamualı Amekanın «çoxlu əşyalar, mis səhənglər, mis kasalar, mis məcməyilər,

³²⁴Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов. О древнейшей металлургии Кавказа. «Сов. археология», 1968, № 4. Сəh. 17; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры южного Кавказа. Л., 1970, сəh. 114.

³²⁵E. Ebellig. Keilschrifttexte aus Assur verchiedenen inhalts. Leipzig 1920, 2, сəh. 57. Н. Б. Янковская. Некоторые вопросы экономики Ассирийской державы; ВДИ, 1959, № 1, сəh. 36.

³²⁶А. А. Иессен. Из истории металлургии Кавказа, сəh. 110, 181; А. Лукас, Материалы и ремесло древнего Египта, сəh. 341.

³²⁷А. Q. Betextin. Minerologiya, сəh. 227.

³²⁸А. Лукас. Материалы и ремесло древнего Египта, сəh. 375-376

³²⁹Herodot, I, 186.

³³⁰Г. А. Меликишвили. О некоторых наименованиях металлов в древневосточных и Кавказских языках. ВДИ, 1968, № 4, сəh. 124.

onun sarayının xəzinəsini, toplanmış varidatını ələ keçirdiyi barədə məlumat verir.³³¹ III Salmanasar Gilzandan bəc kimi gümüş, qızıl, qurğuşun, həmçinin mis qablar alır.³³² V Şamşi-Adad Gizilbundada gümüş qablar, əla qızıl və mis ələ keçirir.³³³

Həsənlu, Mərlik, Ziviyyə və Naxçıvan zonasında aparılmış qazıntılar nəticəsində əldə edilən əşyalar, habelə Cənubi Azərbaycan ərazisindən e. ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilən təsadüfi tapıntılar bu ərazidə yaşamış əhəlidə sənətkarlıq³³⁴ istehsalının yüksək səviyyəsi barədə mixi yazılı mənbələrə əsaslanan fikri təsdiqləyir.

Bundan əlavə tapılmış əşyaların bəzilərinin qeyri-adi incəliyi və zərifliyi də sənətkarların çox böyük zövqə malik olduqlarını göstərir.

Hələ II Aşşurnasirapal məlumat verirdi ki, öz paytaxtı Kalxuya bu vilayətlərdən sənətkarlar aparırdı³³⁵. Tapıntılar göstərir ki, sənətkarlar əl çatan bütün material növlərindən istifadə edir, metal, ağac, sümük, gil və daşdan məmulat hazırlayırdılar. Buradan tapılan əşyaların bəzilərində Assuriya, Urartu və ya skif sənətlərinin təsiri nəzərə çarpırdı, ayrı-ayrı məmulatlar isə naşə təqliddən başqa bir şey deyildi. Yaxın Şərqi böyük bir hissəsində yayılmış təsvirlərin ümumi mürəkkəb süjetləri var idi. Lakin sənətkarlıq məmulatının əsas qismi mükəmməlliyi və forma rəngarəngliyi ən qədim vaxtlardan burada inkişaf edən yerli sənətin özgünlüyünü göstərir.

Oxşarlıq əlamətlər və təqlid ünsürləri müxtəlif vilayətlər və dövlətlər arasında qədimdən mövcud olan qarşılıqlı əlaqənin qanunauyğun nəticəsi idi. Mövcud quru yollarından başqa, Diala və Xabur çayları kimi su yolları da Assuriya ilə əmtəə mübadiləsinə, şübhəsiz çox kömək edirdi³³⁶. Yaxın Şərqi Egey sahilləri ilə birləşdirən yollar arasında Azərbaycandan Trabzona, oradan da Qara dənizlə qərbə gedən yollar böyük əhəmiyyətə malik idi³³⁷. Azərbaycandan Kiçik Asiyanın qərb sahillərinə gedən yol münasib, asan yoldur və bu yolda mədəni mübadilə üçün, hətta təkərli nəqliyyat üçün də elə bir maneə yoxdur³³⁸.

Həsənludakı qədim qalanın ərazisində qazıntı zamanı sənətkar emalatxanası, emalatxanada isə tökmə üsulu ilə tunc dirəkçiklər, baltalar

³³¹ ARAB I, 454.

³³² ARAB, I, 589.

³³³ ARAB, I, 191.

³³⁴ B. Yusifov. Assuriya, Urartu və Midiyanın sənət təşkilinin ümumi cəhətlərini öyrənərkən orada azad sənətkarlıqla yanaşı Çar sənət təsərrüfatı olmağını göstərir. Вак. Характер и организация ремесла в Ассирии, Урарту и Мидии. Труды института истории АН Азерб. ССР, Баку, XIV.

³³⁵ ARAB, I, 457.

³³⁶ А. А. Оппенгейм. Торговля на Ближнем Востоке в древности, с. 7.. Труды V Международного конгресса экономической истории. М., 1970.

³³⁷ R. D. Barnett. The Aegean and Near East. 1956, səh. 226.

³³⁸ J. M. Birmingham. The Overland Route across Anatolia in the eighth and seventh centuries V. C "Anatolian Studies", XI, 1961, səh. 193-195.

hazırlamaq üçün qəliblərin qırıqları, habelə bəzək şeyləri hazırlamaq üçün qəliblər tapılmışdır³³⁹.

Mannanın metal üzrə sənətkarlarının iş texnikasına birtaylı və ikitaylı açıq qəliblərdə tökmə işləri, naxışvurma, ştamplama və həkkəlik daxil idi³⁴⁰.

Kənd təsərrüfatında həm tunc, həm də dəmir toxalardan, dəmir tiyəli oraqlardan istifadə edilirdi. Bunların bir neçə nümunəsi qazıntı zamanı Həsənludan tapılmışdır. Tunc kotan modelləri Mərlik qəbirlərində aşkar edilmişdir³⁴¹.

Yuxarıda göstərilən obyektlərin hamısında aşkara çıxarılmış qəbirlərdə, habelə Həsənlu qalasında silah daha çox tapılmışdır.

Döyüş zamanı Həsənlu qalası dağıdılmış, vuruşan tərəflərin silahları onun xarabalıqları altında qalmışdı. Bu silahlar tunc və dəmirdəndi, bəzisi qızıl və gümüşlə zəngin bəzədilmiş, habelə inkrustasiya edilmişdi.

Tuncdan və dəmirdən qayırılmış ensiz və yastı ox ucları bu dövr üçün səciyyəvidir³⁴².

Bu məntəqələrdə e. ə. VIII əsrin ortalarından Yaxın Şərqdə külli miqdarda meydana çıxan «skif» tipli ox ucluqlarına ümumiyyətlə təsadüf olunmamışdır. Tiyəsinin yuxarı hissəsində qabarıq aypara təsviri verilmiş xəncərlər Həsənlu qızıl camının üzərində təsvir edilmiş xəncərlərə bənzəyir³⁴³. Döyülmüş dəmirdən hazırlanan «açıq aypara» tipli iri xəncərlər və qılınclar da geniş yayılmışdı. Bəzi xəncərlərin qəbzələri məharətlə bəzədilmiş, xəncərlərdən birinin qəbzəsi metal məftillə köbələnmişdi. Sümük və ağacla naxışlanmış qəbzələr də vardır. Bir xəncərin qəbzəsi həndəsi ornamentli zərvərəqlə örtülmüşdü³⁴⁴.

Üç-üç düzülən, gözləri sümükdən olan doqquz ədəd qabarıq insan başı ilə bəzədilmiş tunc toppuz maraq doğurur.

Həsənlu xarabalıqlarında iki tip - şiş və daraqlı döyüşçü dəbilqələri tapılmışdır. Tunc daraqlar tunc papaqlara yaxud toxunma və dəri papaqlara bərkidilirdi. Daraqlı dəbilqələrdən birinin darağında aydın həndəsi rəsm və papağında ilan təsvirləri var idi.

Şiş, konusvari dəbilqələr Assuriya qoşunu üçün səciyyəvi idi. E. ə. I minilliyin daraqlı kaska-dəbilqələr qoyan Urartu döyüşçüləri də artıq II Sarduri dövrünə yaxın Assuriya dəbilqələri tipində dəbilqələr qoymağa başlamışdılar³⁴⁵. Biri tuncdan, digəri dəmirdən olan iki yanaqlıq da tapılmışdır.

³³⁹ R. H. Dyson. *Hasanlu and Early Iran*, səh. 121; V. E. Crawford. *Hasanlu*, 1960, səh. 91.

³⁴⁰ R. H. Dyson. *Early Cultures of Solduz, Azerbaijan*, səh. 2961.

³⁴¹ E. O. Negahban. *Notes on some Objects from Marlik*, şəh. 7.

³⁴² R. H. Dyson. *Notes of Weapons and Chronology in Northern Iran around 1000 B.C.*, səh. 40; E. O. Negahban. *Further Find from Marlik Animal Figures and other Objects*, ILN, mai, 1962, səh. 669.

³⁴³ Yəne orada.

³⁴⁴ V. E. Crawford. *Hasanlu*, 1960, səh. 93.

³⁴⁵ С. М. Бациева. *Борьба между Ассирией и Урарту за Сирию*, ВДИ 2, 1953, səh. 27. P. Maxwell-Hislop. *Daggers and Swords in Western Asia. "Iraq"*, XVIII, 1976, səh. 44.

Qədim Həsənlu məskəni çox ehtimal ki, şiş dəbilqəli assurlar və ya urartulular tərəfindən dağıdıla bilərdi, deməli, güman etmək olar ki, daraqlı dəbilqəni yerli əhalinin döyüşçüləri qoyurmuşlar. Bunu ondan da yəqin etmək mümkündür ki, III Salmanasarin Balavat darvazasında daraqlı dəbilqə qoymuş dağ camaatı ilə vuruşan şiş dəbilqəli assurlar göstərilmişdir³⁴⁶.

Mərlikdə nadir bir dəbilqə tapılmışdır. Güman edilir ki, bu dəbilqə hər hansı bir çara məxsus ola bilərdi və cah-cəlalı dekorativ görkəminə baxmayaraq ondan əməli surətdə istifadə olunurdu. Dəbilqə özü tuncdan idi, onun üstünə çəkilmiş qızıl və gümüş quramada şərab nəziri vermək ayinini icra edən saqqallı allah, əllərini qaldıraraq ibadət edən ilahələr və onların başı üzərində qanadlarını açmış quş təsvir edilmişdi. Dəbilqənin arxa tərəfində lələkləri və ya tükəndən olan daraqları sancmaq üçün lüləcik var idi. Bu dəbilqənin formasında e. ə. VII əsrin ortalarına aid Assuriya relyefində təsvir edilən Elam döyüşçüsünün başından yerə düşmüş dəbilqəyə oxşarlıq tapılır³⁴⁷.

Döyüşçünün geyiminə dəriyə və ya parçaya bənd etmək üçün dişlikləri olan tunc çiyinliklər də daxil idi³⁴⁸.

Metal məmulat parçalara sancılan xeyli miqdarda müxtəlif qabarıq bəzək şeyləri ilə, həmçinin düymələr, pərçimlər, sancmaqlar və i. a. ilə təmsil olunmuşdur. Ştamlama üsulu ilə rəsmlər basılmış tunc və dəmir zolaqlar aşkara çıxarılmışdır. Ehtimal ki, bunlar dəri kəmərlərə bərkidilmiş, bəzən tunc zolaqların pərçimləri dəmirdən, dəmir zolaqların pərçimləri isə tuncdan olurdu³⁴⁹.

Həsənluda tapılmış qızıl və gümüş məmulat da sənətkarların yüksək məharətinə gözəl misaldır. Yuxarıda adını dəfələrlə çəkdiyimiz qızıl cam, bir də gümüş qədəh xüsusilə maraqlıdır. Qızıl camın üzərində allahlara qurbanvermə mərasimi, miflərdən və ya görünür əhali arasında geniş yayılmış dastandan ayrısı ayrı səhnələr təsvir edilmişdir.

R. Dayson onun e. ə. IX əsrdən xeyli əvvəl - e. ə. I minilliyin əvvəllərində qayıldığını qəbul edir³⁵⁰. E. Porada bu camı daha əvvəllərə - e. ə. XII - X əsrlərə aid edir³⁵¹. R. Daysonun fikrincə üzərində hərrilər dövrü mesopotamiyalıları və suriyalıları xatırladan təsvirlər olan bu cam göstərilən əyələtlər üçün nadir əşyadır və o, buraya xaricdən gətirilə və yaxud mənəvililərin hərbi əməliyyatları zamanı ələ keçirilə bilərdi. Lakin digər əyələtlərdə aşkar edilmiş əşyalarla oxşarlığa malik olsa da Həsənlu qızıl camı təsviri üslub cizgilərinə və hazırlanmasının texniki xüsusiyyətlərinə görə hamısından fərqlənir. Həsənluğun özündə aşkar edilmiş tapıntılar və Mərlikdə yüksək sənətkarlıqla hazırlanmış çoxlu miqdarda zərgərlik

³⁴⁶ L. W. King. Bronze Reliefs from the Gates of Salmaneser III. London 1915.

³⁴⁷ Ch. Wilkinson. Art of the Marlik Culture, səh. 108.

³⁴⁸ R. H. Dyson. The Death of a City. "Expedition". II, 3, 1959, səh. 10.

³⁴⁹ V. E. Crawford. Hasanlu, 1960, səh. 93.

³⁵⁰ R. H. Dyson. Ninth Century Men in Western Iran, səh. 10

³⁵¹ E. Porada. The Hasanlu Bowl, səh. 19.

əşyaları tapıntıların yerli mənşəli olmasını və inkişaf etmiş özünəməxsus zərgərlik sənəti məktəbinin mövcudluğu barədə fikir yürütməyə imkan verir. Gümüş qədəhin üzərində qızilla gümüş qatışığundan - elektrondan düzəldilmiş relyefli təsvirlər vardır və bunlar ehtimal ki, qələbə səhnəsini əks etdirir: məğlublar cəng arabasının dalına düşüb gedirlər. Hər iki məmulatdakı təsvirlərdə eyni kompozisiya üsulundan istifadə edilmişdir.

Üzərində qrifonların və qanadlı öküzlərin qorelyef təsvirləri olan Mərlik qızıl qabları maraqlıdır. Qızıl qabların biri xüsusilə seçilir. Onun üzərində dirilik ağacının yanlarında dal ayaqları üstə qalxmış, qanadları olan dörd öküzün başlarının qabarıq təsviri vardır; bu heyvanların 2 santimetr qabağa çıxan relyefli başları ayrılıqda hazırlanmamış, qabın gövdəsi ilə birlikdə döymə üsulu ilə bütöv bir əşya kimi düzəldilmişdir³⁵².

Eyni bir əşyanı bir neçə metaldan hazırlamaq metodu məharətlə tətbiq edilirdi: Mərlikdə gövdəsi gümüş, lüləsi qızıl qab tapılmışdır³⁵³. Ziviyyə dəfinəsinin əşyaları arasında qızıl işləməli gümüş boşqab vardır³⁵⁴.

Metal qab tapıntılarından heyvan başı formasında hazırlanmış ritonları qeyd etmək olar. R. Girşmanın qeyd etdiyi kimi heyvan formalı ritonlar Qərbi Asiyada geniş yayılmışdı. Onlara Aşşur, Urartu, İran, mili həm də Manna ərazilərindəki qazıntılarda təsadüf olunur. R. Girşman ritonları üç növə ayırır: heyvan bədənli ritonlar (e. ə. VIII əsrədək), heyvan başlı ritonlar (e. ə. VIII əsrdən başlayaraq və Midiyalılar dövründə) və Əhəmənilər dövrünə aid buynuz ritonlar. E. ə. I minilliyin əvvəllərinə aid müxtəlif formalı ritonlar daha çox Qərbi İranda yayılmışdır³⁵⁵.

Həsənli tapıntıları onların mənşəli arasında da yayıldığını göstərir. Qazıntılar zamanı buzov və at başı formalı pis saxlanmış ritonlar, həmçinin qoyun başı formalı kiçik mis riton aşkar edilmişdir. Qoyunun gözləri, qaşları və burun pərələrinin üzərindəki zolaqlar Misir mavi pastası ilə bəzədilmişdir. Ritonun çənbəri heyvanın təsviri olan gümüş frizlə tamamlanır. Qoyunun buynuzu da gümüş vərəqlə örtülmüşdür³⁵⁶. İranın qərbi dağlıq əyalətlərinin hansıdasa təsadüfən tapılmış qoyun başlı bir gümüş riton R. Dayson tərəfindən nəşr olunmuşdur. Çox məharətlə hazırlanmış spiralvari qabağa çıxan buynuz qabın qulpu rolunu oynamışdır. Bu riton e. ə. VIII əsrə aid edilir³⁵⁷.

Zərgərlik məmulatından mis, tunc, gümüş və qızıl boyunbağlar, sırgalar, bilərziklər, kəmərlər, qızıldan, serdolikdən, balıqqulağından düzəldilmiş çoxlu

³⁵² E. O. Negahban. The Wonderful Gold Treasures of Marlik, səh. 664.

³⁵³ E. O. Negahban. Notes on some Objects from Marlik, səh. 322.

³⁵⁴ R. Ghirshman. Persia from the Origins to Alexander the Great, səh. 109.

³⁵⁵ R. Ghirshman. Le rhyton en Iran. Notes Iraniennes, XI. "Artibus Asiae", XXV, 1, 1962 səh. 75-77; yenə onun. Iran Protoiranien, Merler, Achameniden. München, 1964, səh. 124, 326-628; R. II. Dyson. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan, səh. 2962, şəh. 1035;

³⁵⁶ V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 93.

³⁵⁷ R. H. Dyson. An Iranian Drinking Vessel. "Expedition", 1, 2, 1959, səh.19.

muncuq vardır. Bu bəzək şeyləri müxtəlif üsullarla: şamplama, oyma, tökmə, dəsmə üsulları ilə hazırlanır, həmçinin, burulmuş tunc və qızıl məftildən istifadə olunurdu.

Həsənluda qadınlar həlak olmuş bir binadan mis üzüklər, uzanmış şirlər formalı dəmir ilgəclə xeyli iri tunc sancaqlar aşkar edilmişdir. Onlardan bəzilərinə mis zəncirlər bərkidilmişdir. Buradan boyunbağının qızıl asmaları da tapılmışdır. R. Dayson onları Aşşurnasirapal dövrü relyeflərinin təsvirləri ilə müqayisə edir³⁵⁸. E. O. Nigahban Mərlikdən tapılmış yeddi guşəli ulduz təsviri olan relyefli qızıl asmanı da bu təsvirlərlə müqayisə edir³⁵⁹.

Mərlik qızıl boyunbağlarından biri eşmə simlərdən hazırlanmış kəpənək formalı bəzəklə növbələşən yumru və uzunvarı formalı muncuqlardan düzəldilmişdir³⁶⁰.

Həsənludan da eyni ilə belə eşmə simlərdən düzəldilmiş bəzək əşyaları tapılmışdır. R. Gırşman onu e. ə. IX-VIII əsrlərə aid edir³⁶¹.

Mərlikdən tapılmış açıq ağızlı, diş qabarıq şir ilə tamamlanmış qızıl biləzik maraqlı kəsb edir. Şir başının gözlərinə və qulaqlarına çevrələr və nöqtələr vurulmuşdur³⁶². Bu biləzik eyni tipli ən qədim biləziktir. Şir başlıqlı belə bir biləzik Ziviyədən də tapılmışdır. E. Porada onu e. ə. VIII-VII əsrlərə aid edir³⁶³.

Ziviyədən yerli mənəvi sənətkarların məhsulu hesab edilən iki qızıl kəmər in fraqmentləri tapılmışdır. Bütün qızıl lövhəciklərdə onu kəmər in dəri hissəsinə bərkitmək üçün dəliklər vardır. Kəsici alətlə edilən naxış mərasim nümayişində iştirak edən insan qrupu təsvir olunmuşdur³⁶⁴.

Həm qəbirlərdən, həm də məskənlərdən tapılmış keramika sayca çox, forma və keyfiyyətcə rəngarəngdir - kobud düzəldilmiş mətbəx ləvazimatından tutmuş müxtəlif təyinatlı incə, zərif məmulatadək cürbəcür əşyalar vardır. Həsənluda qazıntı zamanı aşkar edilmiş «sənətkar evi» adlandırılan tikilidə metal məmulat hazırlamaq üçün lazım olan alətlərdən başqa, həyətdən keramika bişirmək üçün soba da tapılmışdır. Hazır məmulat həmin evin damında qurudulmuş-uçulmuş damın üstündən çoxlu keramika qırıntısı tapılmışdır³⁶⁵.

Yaxşı bişirilmiş, parıldayan və ya parıldamayan bozuntul-qara və qəhvəyi rəngli monoxrom keramika əvvəlki kimi yenə də dəbdə idi. Bu dövrdə qapalı

³⁵⁸ R. H. Dyson. In the City of the Golden Bowl, səh. 372; "Archeology", XIX, 1, 1961, səh. 64; V. E. Crawford. Hasanlu, 1960, səh. 94.

³⁵⁹ E. O. Negahban. Notes on some Objects from Marlik, səh. 318.

³⁶⁰ Yenə orada, səh. 319.

³⁶¹ R. Ghirshman. Persia from the Origins to Alexander the Great, səh. 26.

³⁶² E. O. Negahban. Notes on some Objects from Marlik, səh. 320.

³⁶³ E. Porada. Iran ancien. L'art a l'epoque preislamique.

³⁶⁴ R. Ghirshman. Le Tresor de Sakkez, səh. 192-194.

³⁶⁵ R. H. Dyson. Hasanlu and Early Iran, səh. 121.

sobalarda, azaldılmış atmosfer təzyiqi altında keramika bişirmək ənənəsi davam etdirilirdi³⁶⁶.

Həsənlu keramikasının tədqiqatçısı belə hesab edir ki, saxsı qabların 40%-i yüksək keyfiyyətli qara-boz və ya tamamilə qara rəngli, 60%-i isə kobud hazırlanmış məmulatdan ibarətdir, şirli qablar isə elə bir faiz təşkil etmir³⁶⁷.

Sadə həndəsi rəsmlərlə bəzədilmiş, uzunlüləli qara, parlaq «çaydanlar» və ilməkvəri qulpu olan kuzələr o dövr üçün səciyyəvidir. Bu cür qablar-çaydanlar qazıntı zamanı IV Həsənludan³⁶⁸, Göytəpədən³⁶⁹, habelə Naxçıvan MR-də Qızılvəngdən, Muncuqlu təpədən, Mərdangöldən də tapılmışdır. Bunların lülələri uzunsov, dirsəkli, novşəkildir, quş dimdiyinə bənzəyir. Bəzində qulp əvəzinə kiçik bir çıxıntı vardır³⁷⁰.

E. ə. I minilliyin əvvəlində Urmiya hövzəsi vilayətlərinin Assuriya ilə qarşılıqlı münasibətlərinin intensiv vaxtında şirli keramikadan hazırlanan əşyalar da meydana gəlir. Məlum olduğu kimi, assurlar bu növ keramika hazırlamaqda hələ Orta Assuriya dövründən kamilləşmişdilər.

Həsənludan yerli ustaların əlinin məhsulu olan şirlənmiş boz, sarımtıl-boz və göyümtül-ağ rəngli nadir qablar və divar kaşları, habelə buhların daha səliqəli hazırlanmış, ola bilsin, kənardan gətirilmiş bir neçə nümunəsi tapılmışdır³⁷¹.

Daşışləmə sənəti üçayaqlı dövrə, mərmərdən yonulmuş əsa başı, alebastrdan hazırlanmış gözəl qabla təmsil olunmuşdur. Daşdan yonulmuş silindrşəkili möhürlər incəliyi ilə fərqlənir: bunların bir qisminə ov səhnələri, diz çökmüş oxatanların və müxtəlif heyvanların fiqurları təsvir olunmuşdur. Həmin möhürləri Assuriyanın son dövrü möhürləri ilə əlaqələndirirlər³⁷². Dirilik ağacı və yanlarında keçilər təsvir edilən başqa tip möhürləri e. ə. II minilliyin ortalarından I minilliyin əvvəlində Yaxın Şərqi əksər hissəsində yayılmış Mitanni üslubu deyilən üslubda əlaqələndirirlər³⁷³.

Ağac və sümük də gil kimi təsərrüfatda istifadə edilən əsas materiallardan idi. Ağac qalıqlarının tədqiqi göstərir ki, burada qovaq, sərv, qarağac, yemişan, alma və armud ağaclarının oduncağından istifadə edilirmiş³⁷⁴.

³⁶⁶ R. H. Dyson. Early Cultures of Solduz, Azerbaijan, səh. 2659; T. Cuyler Young. A Comparative Ceramic Chronology for Western Iran, 1500—500 B. C, səh. 57-59.

³⁶⁷ T. Cuyler Young, göst. əsəri, səh. 53-87.

³⁶⁸ V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 91.

³⁶⁹ T. Burton Brown. Excavations in Azerbaijan. 1948, səh. 155.

³⁷⁰ А. К. Алекперов. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, səh. 251; О. А. Абибуллаев. Материалы Шахтахтинского погребения, səh. 2961.

³⁷¹ R. H. Dyson. The Hasanlu Project, səh. 641; yənə onun Early Cultures of Solduz, Azerbaijan, səh. 2961.

³⁷² R. H. Dyson. The Hasanlu Project, səh. 641.

³⁷³ E. O. Negahban. A Preliminary Report on Marlik Excavation, səh. 24.

³⁷⁴ R. H. Dyson. Sciences Meet in Ancient Hasanlu, səh. 17.

Bərk oduncaq növlərindən yaşayış evləri tikintisində tir kimi istifadə olunur, nizə, toppuz və ox sapları qayırılırdı. Müxtəlif əşyaların gövdəsi ağacdan yonulur, sonra üstünə metaldan üz çəkilirdi.

Ağacdan yonulmuş relyefli atlı heykəli Həsənluda ağac oymaçılığı sənətinin nümunəsidir. Ağacdan düzəlmiş adam başı da qalmışdır: uzun ensiz sifəti, çox qabağa çıxan burnu vardır, qaş-gözü inkrustasiya üsulu ilə qoyulmuşdur³⁷⁵.

Buradan həmçinin bir neçə müxtəlif parça qırığı, o cümlədən zərif və cod parça qırıqları tapılmışdır³⁷⁶. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu parçalar qoyun və ya keçi yunundandır. Parça əriş və ağac saplarını bir-birinə keçirmə metodu ilə toxunurdu. Parçaların bir qismi xovlu idi - saçaqları da olurdu, saçaqsız da. Bəzən xovun uzunluğu üç santimetrə çatırdı. Parça nümunələrindən birinin saçağı ilməkvəri düzəldilmişdi.

Mərlikdə də kiçik parça kəsikləri, adi və eşmə kəndir qalıqları tapılmışdır³⁷⁷.

Həsənluda və Mərlikdə aşkar edilmiş parça qırıqları və vaxtına və yaxşı qalmasına görə Ön Asiya parçaları arasında nadir tapıntılardır³⁷⁸. Yazılı qaynaqlardan bilirik ki, e. ə. IX əsrdə II Aşşurnasirapal Zamuadan bac olaraq yun və əlvan yun parçadan tikilmiş paltar alırdı³⁷⁹. Belə şeylərin bac olaraq alınmasına çox seyrək təsadüf edilir və yalnız II Sarqon Musasirdə «Urartu və Xabxa ölkəsinin ala-bəzək kətan geyimlərini, tünd bənövşəyi rəngdə boyanmış yunun, al-qırmızı paltar üçün yununu» ələ keçirməyindən danışırdı³⁸⁰.

Həsənlü sakinlərinin geyimi bizə yerli sənətkarlar tərəfindən hazırlanmış qablarda, silindrəşəkilli möhürlərdə, bəzək şeylərində təsvir edilmiş şəkillərdən tanışdır. Görünür, məşğuliyyət növündən və sosial vəziyyətdən asılı olaraq adamların geyimi də müxtəlifdi. Adətən ətəyi topuğa çatan qısaqol paltar geyirdilər: paltarın ətəyi və qolları saçaqlı olurdu. Üstündən bellərinə enli kəmərlə bağlayırdılar. Həsənludan tapılmış sümük parçalarından birinin üzərində təsvir edilən yürüş səhnəsindəki fiqurların geyimi və duruşu Ziviyədən tapılmış sümük dairəcik üzərində təsvir edilmiş o cür fiqurların geyiminə və duruşuna çox oxşayır. Döyüşçülərin də geyimi uzun idi, ətəyə doğru genəlirdi, parçadan və ya dəridən olurdu, üzərinə kiçik metal lövhəciklər tikilirdi. Həmin geyimlər o dövrün

³⁷⁵ V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 92; R. H. Dyson. The Hasanlu Project, səh. 45.

³⁷⁶ R. H. Dyson. Sciences Meet in Ancient Hasanlu, səh. 21.

³⁷⁷ E. O. Negahban. A Preliminary Report on Marlik Excavation, səh. 24.

³⁷⁸ Həsənlü və Mərlikdə e. ə. I minilliyə aid edilən toxuculuq qalıqları tapılardan əvvəl parça məmulatı Altay kurqanlarından məlum idi. Onlar yüksək saxlanılma keyfiyyəti və dəqiq rəsmləri ilə fərqlənirlər. Lakin onlar yuxarıda göstərilən dövrdən bir qədər sonlara aiddirlər (bax С. И. Руденко. Искусство Алтая и Передней Азии. səh. 12 və s).

³⁷⁹ ARAB, I, 454, 457.

³⁸⁰ AVIU № 49. səh. 331.

Mesopotamiya paltarlarına bənzəyirdi. Belə bir bənzərliyin özü də bu vilayətlər arasında mövcud olmuş əlaqələrdən xəbər verir³⁸¹. Həsənludan tapılmış gümüş vazanın rəsmlərindən və II Sarqon dövrünə aid olub Manna qalasının alınmasını təsvir edən Assuriya relyefindən görüldüyü kimi, Manna döyüşçülərinin geyiminin başqa bir növü ətəyi dizdən qısa xırqə idi. Döyüşçülərin kürəyini sol çiyinə bənd edilən heyvan dərisi örtürdü³⁸².

Mərlik sakinlərinin geyimi haqqında gümüş qədəh üzərində çəkilmiş rəsmlərə görə mühakimə yeritmək olar: onlar ətəyi dizə qədər olan qısaqol xırqə geyir, üstündən enli kəmərlə bağlayırdılar³⁸³. Qəbirdən tapılmış, paltarın ön hissəsinə tikilmiş bir cərgə qızıl düyməyə əsasən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, Mərlik sakinləri uzun paltar da geyirmişlər³⁸⁴.

DƏFN ADƏTLƏRİ

Həsənlı nekropolu həmin dövrdə qala divarlarından kənarında təpənin şimal yamacında yerləşirdi. Qəbiristanlıq ərazisindən V və VI dövrlərdə uzun bir müddət ərzində istifadə olunmuşdur. Qəbiristan ərazisində ilk qazıntıları 1947-ci ildə M. Rad və A. Hakemi aparmışlar. Sonralar R. Daysonun rəhbərlik etdiyi ekspedisiya artıq sisteməlik qazıntılar aparmışdır, qazılmış qəbirlər xronoloji baxımdan yaşayış məskəninə təbəqələri ilə ardıcıl olaraq uzlaşır.

Qəbirlər göstərir ki, bu qalanın əhalisi dəfn zamanı hansısa müəyyən bir istiqamət tutmamışlar. Ölülər böyrü üstə, bükülü vəziyyətdə birbaşa torpaqda basdırılmışlar³⁸⁵. Kişilər xəncər, nizə, ox ucluqları, qadınlar isə qol və ayaq biləzlikləri, üzüklər, muncuqlar və baş geyimləri ilə birlikdə dəfn olunmuşlar. Bundan əlavə bütün qəbirlərə müxtəlif miqdarda saxsı qablar (güman ki, içinə yemək və içmək qoyulubmuş) dəsti qoyulmuşdur. Bütün qəbirlərdə mütləq uzunlüləli «çayniklər» (həmin «çayniklər» V dövrün içki qablarını əvəz edir). təsadüf edilir. Görünür bu qablar mərasim əhəmiyyəti daşımışlar.

Ölülərə heyvan qurban vermişlər. Qəbirlərdə mərhumun başı yanında qoyun sümükləri vardır.

Qəbirlərdən birinin divarları çaydaşılardan səylə haşiyələnmişdir. Burada əsas ölü ilə yanaşı daha bir ölü də basdırılmışdır.

³⁸¹ R. H. Dyson. Ninth Century Men in Western Iran, səh. 5-8.

³⁸² E. E. Botta et F. Flandin. Monument de Ninive, II, şəh. 146-147.

³⁸³ E. O. Negahban. The Wonderful Gold Treasures of Marlik, səh. 664.

³⁸⁴ E. O. Negahban. Notes on some Objects from Marlik, səh. 303.

³⁸⁵ V. E. Crawford. Hasanlı 1960, səh. 89; L. Vanden Berghe. Archeologie de Iran ancien, səh. 116; R. H. Dyson. Iran 1957, səh. 31.

R. Dayson belə hesab edir ki, bu, cəmiyyətdə sosial iyerarxiyanın mövcudluğunu əks etdirir.³⁸⁶

Mərlük qəbirləri ictimai təbəqələşməni daha parlaq əks etdirir. «Hökmdar qəbiristanlığı» adlandırılan bu qəbiristan öz zənginliklərinə və görünür mövqelərinə görə də bir-birindən xeyli fərqlənən zadəganlara məxsus olmuşdur. Bəzi qəbirlər başqalarına nisbətən müxtəlif avadanlıq və qiymətli əşyalarla daha çox təmin olunmuşdur. Dəfn üçün qazılmış quyuların hamısının divarları gil məhlulu ilə, daşla örtülmüşdür. Dəfn adəti Həsənlü qəbirlərində olduğu kimidir.

MƏNƏVİ MƏDƏNİYYƏT VƏ DİNİ ETİQADLAR

Qədim dövrün müxtəlif xalqlarının mənəvi mədəniyyətində dini etiqadlar və ayinlərin icrası xüsusi yer tutur. Əhalinin dini etiqadları ilə tanışlıq onun mədəniyyətini və incəsənətini, onun dünyagörüşünün inkişafını başa düşmək üçün zəruridir.

Yerli əhalinin dini baxışları haqqında yazılı qaynaqların məlumatı son dərəcə məhduddur, bu qaynaqlarda Urmiya gölü hövzəsinin qədim sakinlərinin sitayiş etdikləri allahların adı çəkilmir, məbədlərin adı göstərilmir. Əldə olan bir neçə məlumat belə güman etməyə əsas verir ki, mənəvilərin şəhərlərində ayrı-ayrı məbədlər varmış və bu məbədlərdə allahların heykəlləri qoyulmuş. II Aşşurnasirapal Zamuada alınan qəniməti sadalayanda zamualı Amekanın paytaxtı Zamridə ələ keçirilən bütəldən də xəbər verir³⁸⁷. II Sarqon deyir ki, mənəvilər çarları Ullusunu ilə Aşşura və öz allahlarına təşəkkür duası oxumuşlar; «onlar mənim səltənətimə Aşşurun və yaşadıkları ölkənin allahlarının hüzurunda xeyir-dua vermişlər»³⁸⁸.

Arxeoloqlar Həsənluda qazıntı zamanı aşkara çıxarılmış məskənin binalarından birini məbəd hesab edirlər: bu binanın ortasında kərpic meydança vardı, güman ki, gətirilən qurbanları burada yandırılmış. Divarlardan birinin dibində pilləkənli səki aşkar edilmişdir, səkiyə üçayaqlı dəmir çaraq qoyulmuşdu.

Binaların döşəməsinə daş lövhələr düzülmüşdür. Onun altında isə suyun axması üçün tünglər yerləşir³⁸⁹.

Yerli əhalinin dini görüşləri haqqında biz maddi mədəniyyət abidələrindən daha çox məlumat ala bilərik. Dəfn adətləri, keramika və metal məmulatın, dəyirmi

³⁸⁶ R. H. Dyson. *Hasanlu and Early Iran*, səh. 121.

³⁸⁷ ARAB, I, 454.

³⁸⁸ F. Thureau-Dangin, sətr. 63. AVIU № 43, 323.

³⁸⁹ M. van Loon. *Excavation in Northwest Iran, 1962*, səh. 26; R. H. Dyson. *Hasanlu et les vallees de Solduz et d'Ushnu*, səh. 88.

möhürlərin və digər əşyaların üzərindəki təsvirlər əhalinin mənəvi həyatının xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Həsənludan tapılmış qızıl camın yuxarı registrindəki təsvirlər allahlara sitayiş və qurbanlar verilməsini xüsusilə parlaq şəkildə nümayiş etdirir. Qatırlar və öküz qoşulmuş üç cənk arabasını, ətəyi uzun, qolu qısa olan, saçaqlı paltar geymiş allahlar sürürlər. Onların saçları bellərinə çatır. Allahlara tərəf iki fiqur gəlir, ehtimal ki, kahinlərdir - biri qədəhdən şərab tökmək mərasimini icra edir, digəri ibadət edirmiş kimi əllərini qabağında tutmuşdur. İki xidmətçi onların ardınca qurbanlıq qoyunlar gətirir. Onlar da allahlar və kahinlər kimi geyinmişlər, lakin saçları çiyinlərinədək kəsilmişdir.

Bu təsvir kompleksi allahlara şərab nəzəri vermək mərasiminin icrasından, havaların məhsul üçün əlverişli olması naminə qurbanlar kəsilməsindən bəhs edən münbitlik mifləri ilə əlaqələndirilir³⁹⁰.

Camın üzərində təsvir edilmiş allahların baş geyimində qanadlara və buynuzlara bənzər şeylər vardır. Həsənluda minalı divar daşında buynuzlu allahın başının relyefli təsviri aşkar edilmişdir³⁹¹. Qanadların olması bu ərazidə geniş yayılmış hürrü ənənəsi sayılır³⁹².

Qızıl camın üzərində təsvir edilmiş, öküz qoşulu cəng arabasını sürən allahı tufan, hər bə allahı ilə eyniləşdirmək olar ki, onun da atributu (əlaməti) öküzdür. Bu allah assurların allahı Adada, urartuluların allahı Teyşəbaya, hürrilərin allahı Teşşoba (Teşuba) uyğundur³⁹³.

Qatırlar qoşulmuş cəng arabalarının sürücüləri Mesopotamiya allahları olan Günəş allahı Şamaş və Ay allahı Sin ilə tutuşdurulur. Mesopotamiya təsvirlərindən görüldüyü kimi, bu allahlar tez-tez Adad allahı müşayiət edirlər. Bunlar üçü birlikdə dində təbiətin xeyirxah qüvvələrinin təcəssümü olan allahlar üçlüyünü təşkil edirlər³⁹⁴. Adətən mifik rəvayətlərdə xeyirxah qüvvələr şər qüvvələrlə qarşılaşdırılır və şər qüvvələrlə daim mübarizə aparılır.

Urmıyayanı ərazidə aşkara çıxarılmış qədəhlərdən birinin üzərində məhvedici kor qüvvələrin təcəssümü olan ikibaşlı ilana qarşı təbiətin xeyirxah qüvvələrinin mübarizəsi təsvir edilmişdir. Bu motiv Həsənluda camı üzərində də əks olunmuşdur; burada düşmən qüvvələr üçbaşlı əjdaha surətində çıxış edirlər³⁹⁵.

Qədim əhali vəhşi heyvanlara və ev heyvanlarına fəvqəltəbii qüvvələr isnad verir, bəzilərini allahların rəmzi, müttəfiqi və əksinə, düşməni sayırdılar.

³⁹⁰ P. Diba. Le vase en or de Hasanlu, səh. 130.

³⁹¹ R. H. Dyson. Ninth Century Men in Western Iran, şəh. 7.

³⁹² R. Dussaud. Le religion de Hittite et des Hourrites des Phéniciens et des Syriens. "Mana", Paris, 1949, səh. 338.

³⁹³ E. Porada. The Hasanlu Bowl, səh. 19.

³⁹⁴ P. Diba. Le vase en or de Hasanlu, səh. 129. Q. N. Kuroçkinin «К интерпретации некоторых изображений раннего железного века с территории северного Ирана». (Сов. археология 1974, 2) məqaləsində camın üzərindəki təsvirlərə qədim İran mifologiyası nöqtəyi-nəzərindən baxılır.

³⁹⁵ P. Amiet. Une vase rituel iranien. "Syria", LXX, səh. 235.

Mesopotamiya və Kiçik Asiya allahları ilə yaxınlıq, əlbəttə Urmiya gölü hövzəsinin vilayətləri həmsərhəd ərazilər arasında mövcud olmuş qonşuluq münasibətləri və əlaqələr sayəsində mümkün ola bilər. Lakin nəzərdən keçirilən ərazidə Assuriya və ya Urartu allahlarının tam eyni olan allah təsvirləri tapılmamışdır. Məlumdur ki, qədim xalqların demək olar hamısında təbiət qüvvələrinə sitayiş geniş yayılmışdır, lakin bu qüvvələr hər dəfə yerli şəraitə və adətlərə müvafiq olaraq təsvir edilirdi.

Nəzərdən keçirilən ərazinin qədim əhalisinin etiqadlarında dirilik ağacına sitayiş böyük yer tutur. Bu Həsənlunun, Mərlikin, Ziviyyənin qədim əhalisinin incəsənətində də öz əksini tapmışdır. Sənətkarların hazırladıqları bir çox metal və sümük əşyalarda, möhürlərdə dirilik ağacının ətrafında ayaq üstə durmuş və yaxud düz çökmüş heyvanlar təsviri olunur. Həsənludan tapılmış qab parçalarından birində³⁹⁶, Mərlikdən tapılmış möhürlərdə³⁹⁷ ağacın qabağında dayanan dağ keçisinin təsviri vardır. Mərlikdə aşkara çıxarılmış qızıl qədəhin üzərindəki təsvirdə dirilik ağacının yanlarında qanadlı öküzlər dayanmışdır³⁹⁸. Ziviyyədə aşkara çıxarılmış qızıl pektoralin yuxarı registrində dirilik ağacına bənzədilmiş ağac, onun yanlarında qabaq ayaqlarını qaldırmış dağ keçiləri, aşağı registrdə qanadlı öküzlər təsvir edilmişdir³⁹⁹.

Dirilik ağacına sitayiş Yaxın Şərqdə geniş yayılmış motivdir. Dirilik ağacı təbiətin ölməsi və dirilməsi ideyasını, qədim əhalinin əhyaya (dirilməyə) və axirətə inamını təcəssüm etdirirdi⁴⁰⁰. Müvafiq dövrün qəbirləri də buna sübutdur. Ölünü sağlığında nədən istifadə eləmişsə və o dünyada ömrünü davam etdirmək üçün nə lazımsa hamısı ilə təmin edirdilər⁴⁰¹. Qəbirlərə silah, bəzək şeyləri, içində yemək-icmək olan çoxlu qab-qacaq qoyulurdu, bəzən qazıntı zamanı bu yemək-icməyin qalıqları tapılır. Qəbirlərə hökmən qoyulan əşyalardan biri də ehtimal ki, dini mərasimlərdə işlədilən və içərisinə müqəddəs su doldurulan uzunlüləli qablar idi. Mərhumun baş tərəfində qurbanlıq heyvanlar yerləşdirilirdi.

Bu dövrdə əhalinin həyatında at xüsusi yer tuturdu: görünür, o da ilahləşdirilirdi. Mərlik⁴⁰², Kaluraz⁴⁰³ və Şaxtaxtı⁴⁰⁴ nekropolundan, tapılmış materiallar sübut edir ki, atlar ayrıca qəbirlərdə basdırılırdı.

³⁹⁶ V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 92.

³⁹⁷ E. O. Negahban. Notes on some Objects, səh. 312.

³⁹⁸ Yəne orada, səh. 322.

³⁹⁹ A. Godar. Le trésor de Ziviye.

⁴⁰⁰ T. A. Madloom. The Chronology of New-Assyrian Art. London. 1970, pl. XLXX; Б. Б. Пиотровский. Скифы в Закавказье. «Уч. зап. ЛГУ», 85, 1949, səh. 183; М. А. Гусейнова. Изображение древа жизни на сосуде эпохи бронзы из долины реки Гянджачай в Азербайджане. ДАН, XXVIII, 9-10, 1972.

⁴⁰¹ V. E. Crawford. Hasanlu 1960, səh. 89.

⁴⁰² E. O. Negahban. Notes of some Objects from Marlik, səh. 309-310.

⁴⁰³ A. Hakemi. Kaluraz et la Civilisation des Mardes, səh. 64-65.

⁴⁰⁴ Л. К. Алекперов. Крашеная керамика Нахичеванского края и Ванское царство, səh. 249-262; О. А. Абибуллаев. Материалы Шахтахтинского погребения, səh. 27-37.

Əfsanəvi xüsusiyyətlərə malik olduqları güman edilən atların təsvirlərinə sənətkarların qayırdıqları əşyalarda da rast gəlinir.⁴⁰⁵

Materiallar kectərir ki, Urmiyayı vilayətlərdə allahlar panteonu varmış, əhali allahlara sitayiş edirmiş, məbədlərdə ibadət olunur, qurbanlar kəsilir, dini ayinlər icra edilirmiş. Urmiya gölü hövzəsi əhalisinin özgün mənəvi mədəniyyəti dini örtükdə müəyyən dərəcədə öz əksini tapmışdı.

⁴⁰⁵ E. O. Negahban. The Vonderful Gold Treasure of Marlik, səh. 664.

NƏTİCƏ

Beləliklə bu əsərdə nəzərdən keçirilən yazılı mənbələr və Cənubi Azərbaycan ərazisində aparılmış arxeoloji qazıntıların materialları e. ə. II minilliyin sonlarından bu ərazidə sinfi təbəqələşmə və dövlət təşəkkülü prosesi getdiyini göstərir.

Qazıntılar aparılmış yaşayış məskənlərinin materialları və qəbir avadanlığı göstərir ki, sinfi təbəqələşmə prosesi artıq xeyli dərinləşmiş, əhalinin ayrı-ayrı təbəqələri öz əmlak vəziyyətlərinə görə kəskin surətdə fərqlənmişlər. Burada tədricən dövlət - şəhərlər, sonra isə daha böyük qurum - Manna dövləti təşəkkül tapır. Bu proses güman ki, e. ə. I minilliyin ilk əsrlərində buraya gəlmiş köçəri qrupların tərəfindən müəyyən dərəcədə ləngidilmişdir. Belə bir şərait, zəngin təbii ehtiyatlara malik torpaqlara kəskin ehtiyac duyan qonşu dövlətlər tərəfindən Urmiyanı əyalətlərin əl keçirilməsini asanlaşdırırdı. Bununla yanaşı, e. ə. I minilliyin əvvəllərində burada «Mannalılar ölkəsi» adı ilə tanınan və uzun müddət Urmiyanının xırda və pərakəndə «ölkə»lərini birləşdirə bilən sabit dövlət qurumu təşəkkül tapır. Bu əsərin ikinci fəslində nəzərdən keçirilmiş tədqiqatçıların məlumatları ilə əlaqədar belə bir nəticəyə gəlmək mümkündür ki, Manna dövləti əhalisinin əsas tərkibini kuti-lullubi və hüririlər təşkil etmişlər.

Mannanın çiçəklənmə dövründə onun sərhədləri cənub-şərqdə və qərbdə xeyli dəqiq müəyyənləşmişdi və o qonşu dövlətlər tərəfindən də tanınmışdı.

Dövləti formal da olsa ağcaqqallar şurası tərəfindən qismən məhdudlaşdırılan irsi hakimiyyətə malik olan hökmdar idarə edirdi.

Dövlətin ərazisi canişinləri hökmdar tərəfindən təyin və ya təsdiq edilən əyalətlərə bölünmüşdü. Hökmdarın sərəncamında hərbi yürüşlər zamanı və sərhəd boyunca yaşayış məntəqələrinə giriş yollarını nəzarətdə saxlayan məxsusi olaraq tikilib möhkəmləndirilmiş qalalarda ordu var idi. Yaşayış məntəqələrinə hücum zamanı müdafiədə bütün əhali iştirak edirdi.

E. ə. VIII əsrin sonlarında Manna dövləti özünün ən yüksək çiçəklənmə dövrünə çatdı. Bu dövrdə sarayları, və zəngin müxəlləfatlı binaları olan yaxşı möhkəmləndirilmiş iri şəhərlər salınır.

Yuxarıda nəzərdən keçirilən materiallar əhalinin, təsərrüfat həyatının ümumi mənzərəsini yaratmağa imkan verir. Bu materiallar göstərir ki, dövlətin çiçəklənməsi və möhkəmlənməsi Manna cəmiyyətinin nail olduğu yüksək iqtisadi səviyyəyə əsaslanmışdır.

Əhalinin oturaq hissəsi geniş miqyasda əkinçilik və bağçılıqla məşğul olmuşdur. Hərbi əməliyyatlar zamanı düşmənlər tərəfindən ələ keçirilən heyvanların sayından görüldüyü kimi burada maldarlıq çox mühüm rol oynamışdır.

Manna torpaqlarında sənətkarların incəsənəti böyük peşəkarlıq səviyyəsinə çatmışdı.

Bütün bu məlumatlar Manna haqqında e. ə. I minilliyin birinci yarısında Ön Asiyanın qabaqcıl dövlətləri səviyyəsində olan bir dövlət kimi danışmağa imkan verir.

MÜNDƏRİCAT

Giriş

I Fəsil. Mənbə və Ədəbiyyatın icmalı

Cənubi Azərbaycanın coğrafi şəraiti

II Fəsil. E. ə. I minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ərazisinin etnik tərkibi

III Fəsil. E. ə. I minilliyin əvvəllərində Cənubi Azərbaycan ərazisində dövlətin yaranması və siyasi tarix

Cənubi Azərbaycan ərazisində sinifli cəmiyyətin və şəhər dövlətlərin meydana gəlməsi

Mannanın şəhərləri və şəhər həyatı

Manna dövlətinin meydana gəlməsi

IV Fəsil. Mannanın təsərrüfat həyatı, mənşəyi və din

Əkinçilik

Maldarlıq və atçılıq

Sənətkarlıq və xammal mənbələri problemi

Dəfn adətləri

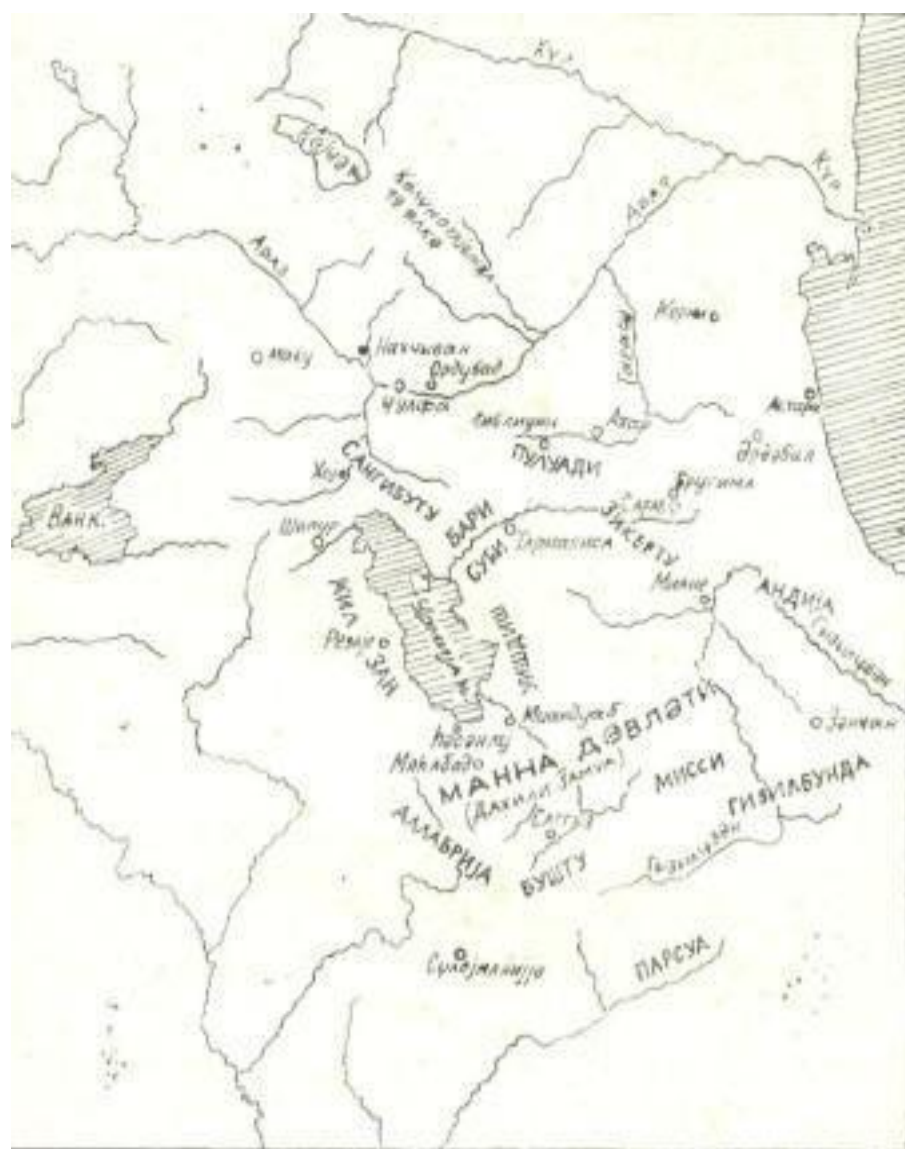
Mənəvi mədəniyyət və dini etiqadlar

Nəticə

Bədii redaktoru V. Çernojukov
Texniki redaktoru S. Əhmədov
Korrektorları A. Bağirova, L. Məmmədova
İB 5641

Yığılmağa verilmiş 06.07.92. Çapa imzalanmış 25.06.93. Formatı 84×108¹/₂₃.
Mətbəə kağızı № 2. Ədəbi qarnitur. Yüksək çap üsulu ilə. Şərti çap vərəqi 5,67.
Şərti rəngli surəti 6,09.
Uçot nəşr vərəqi 6,0. Tirajı 10000. Sifariş 148.
Müqavilə qiyməti ilə.

Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyi.
Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı—370005 Hüsü Hacıyev küçəsi, №4.
1№-li mətbəə. Bakı, Əli Bayramov küçəsi, № 3.

Манна дөвләти